

Elizabete Taivāne

Apsolītās zemes Armēnijas meklējumos: ceļojumu piezīmes 2021.–2024. gadā

*Veltīts vectēvam Hamajakam un visiem Arakeljanu dzimtas
piederīgajiem, dzīvajiem un Dieva mierā aizgājušajiem*

Priekšvēsture

Man ir bijuši divi brīnišķīgi vectēvi: viens latvietis, mācītājs Leons Taivans, otrs armēnis, fotokorespondents Hamajaks Arakeljans. Abi nomira vēl pirms manas dzimšanas: vectēvs Leons aizgāja no šīs pasaules 1965. gadā Rīgā, Hamajaks – 1968. gadā Rostovā pie Donas. Latviešu vectēvs daudz rakstīja. Viņa dienasgrāmata, sprediķi un dzejoļi glabājas ģimenes arhīvā, tādēļ man ir bijusi izdevība iepazīties ar viņa sacerējumiem. Hamajaks fotografēja un gatavoja rakstus avīzei. Viņš rakstīja arī vēstules manai mammai Ludmilai, kad viņa studēja un vēlāk strādāja Maskavas Universitātē. Esmu izlasījusi visas viņa vēstules.

1. attēls. Hamajaks Arakeljans (1913–1968).

Savam latviešu vectēvam biju stipri pieķērusies pusaudzes gados un arī vēlāk, kad pārvācāmos uz dzīvi Latvijā. Līdz 1990. gadam dzīvojām Maskavā un Latvija man bija kā tāda sapņu zeme. Mīlēju Latviju kopš agrīnas bērnības un sapņos bieži redzēju vecmāmiņas Annas vasarnīcu Asaros. Kopā ar ģimeni mēdzām braukt uz Latviju vasarā, tikāties ar vecmāmiņu, tēvoci Immanuelu Taivanu, pulmonologu un Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes profesoru, arī ar māsiņām un brālēnu, tādēļ saikne ar Latviju mums saglabājās vienmēr. Ar

Armēniju mūsu ģimenei sakaru nebija. Mums pazīstamie armēņu radi dzīvoja Rostovā pie Donas, bet nebiju tikusies ar viņiem līdz brīdim, kad pati sāku viņus meklēt 2019. gadā.

Kad 20. gadsimta deviņdesmitajos gados vēl studēju teoloģiju Latvijas Universitātē, man trāpījās Jaungada atklātne ar armēņu uzrakstu. Rakstība piesaistīja manu uzmanību un atmodināja dvēselē ilgas pēc nezināmās tēvutēvu dzimtās zemes no mātes puses. Pastāstīju tēvam Leonam Gabrielam Taivanam, LU Teoloģijas fakultātes profesoram, par radušos interesi un vēlmi mācīties armēņu valodu. Viņš sameklēja armēņu svētdienas skolu, kur mani apgādāja ar vajadzīgajām ābecēm un dažām citām grāmatām. Es iemācījos alfabētu un sāku patstāvīgi apgūt armēņu valodu. Turpat armēņu skolā iepazinos ar Latvijā vienīgo speciālisti armenoloģijā Valdu Salmiņu un Goharu Aslanjanu, kura vēlāk kļuva par tulkotāju no latviešu valodas. Īpaši tālu valodas apguvē toreiz gan netiku.

Man bija iecere rakstīt doktora darbu par armēņu teoloģiju. Lai iegūtu vadītāju savai disertācijai, devos uz Dāniju pie profesora Johanna Ogarā (*Johannes Aagaard*), eksperta jaunajās reliģiskajās kustībās un Starptautiskā dialoga centra vadītāja Orhūsā, kurš apsolījās iepazīstināt mani ar Orhūsas Universitātes rektoru, speciālistu armenoloģijā. Nezināmu iemeslu dēļ rektors nepiekrita vadīt manu doktora darbu, un profesors Ogards pats uzņēmās šo pienākumu. Tēma gan bija jāmaina. Nolēmu salīdzināt Tibetas budismu un grieķu hesihasmu. Šai sakarā armēņu mācību grāmatas bija jāliek malā un jāķeras klāt citu priekšmetu apgūšanai, tai skaitā tibetiešu valodai.

Studijas doktorantūrā, ģimenes nodibināšana, bērnu piedzimšana, lekciju lasīšana vairākās augstskolās lika uz ilgu laiku aizmirst par Armēniju un armēņu valodu. 2006. gadā piedalījās Latvijas Universitātē nelielā Armēnijai veltītajā konferencē. Tur iepazinos ar man sirdī dārgo Irinu Ter-Tačatjanu. Viņa allaž ir pārsteigusi mani ar savu viesmīlību un gādību. Kad mana meita Anušika smagi saslima, tieši Irina stāvēja man blakus pie reanimācijas durvīm un visādi atbalstīja un lutināja mani un manu sasirgušo bērnu, vedot uz slimnīcu ceptus kartupeļus, paštaisītas kūkas un rotaļlietas.

Mana atsākusies interese par Armēniju daļēji bija saistīta ar manu vasaras braucienu uz Gruziju 2019. gadā. Kopā ar vīru Ramūnu un bērniem Anušiku un Dominiku devāmies uz Tbilisi. Gruzija pārņēma manu sirdi. Gruzijā jutos kā savās mājās. Bet Armēnija jau ir turpat tuvu. Pēc iepazīšanās ar vectēva Hamajaka vēstulēm tajā pašā 2019. gadā sāku meklēt viņa kapavietu un armēņu radus Rostovā pie Donas. Tas gan nebija viegls uzdevums. Viss bija jādara attālināti, jo kovidā dēļ Krievijas robeža bija slēgta. Manai mammai Rostovā bija brālēns Henrihs. Kad viņš vēl bija dzīvs, mamma sazvanījās ar viņu un viņa sievu Natelu. Viņiem auga divi dēli Roberts un Dāvids, tomēr ciemos pie viņiem mēs nekad nebijām bijuši. Henrihs nomira. Nomira arī mana vecmāmiņa Raisa, Hamajaka sieva, kas bija pa pusei poliete un pa pusei ukrainiete. Pēdējo gadu viņa nodzīvoja Rostovā mājās pie Henriha. Pavadījusi manu vecmāmiņu aizsaulē, pēc kāda laika nomira arī Natela un manas mātes sakari ar Rostovas armēņiem pārtrūka.

Jāteic, ka kopš bērnības man bija sapnis par lielu, draudzīgu armēņu ģimeni. Kad kļuva vecāka, šīs ilgas pieauga. Es nolēmu sameklēt Henriha un Natelas dēlus un vectēva kapavietu. Man nebija ne jausmas, kur un kā meklēt radus. Manai mammai, gadiem ejot, daudzas lietas

aizmirsās, viņa pat neatcerējās brālēna Henriha uzvārdu. Vecās vēstuļu aploksnes ar Rostovas radu adresēm viņai nebija saglabājušās. Par brīnumu sava dzīvokļa antresolā starp vecajām kladēm, kas bija palikušas pāri no manu studiju laikiem, es atradu aploksni ar manas vecmāmiņas Raisas vēstuli, ko neilgi pirms savas nāves viņa bija sūtījusi mūsu ģimenei. Uz aploksnes bija Henriha adrese Rostovā un viņa ģimenes uzvārds Davtjans. Nu man rokās bija pavediens.

Sāku meklēt Davtjanus sociālajā tīklā *Odnoklassniki*, kas Krievijā ir samērā populārs, tomēr konstatēju, ka tajā ir reģistrējušies simtiem Davtjanu no Rostovas pie Donas. Par spīti bezcerīgajai situācijai pati pirmā adresāte ar uzvārdu Davtjana, kurai biju aizsūtījusi ziņu, izrādījās mana radniece. Viņa atbildēja uzreiz, lai gan turpmāk īpaši nevēlējās ielaisties sarunās. Viņa atgādināja man brālēnu vārdus un informēja, ka adrese uz aploksnes vēl joprojām ir aktuāla. Tur dzīvojot viens no maniem brālēniem. Aizsūtīju viņam ierakstītu vēstuli, tomēr, kā parādīja šī un vēlākā laika pieredze, vēstules un paciņas savus adresātus Krievijā nemaz nenasniedz.

Sazināties ar brālēniem izdevās tikai ar svešu cilvēku no klīninga firmas starpniecību, viņiem arī uzticēju vectēva Hamajaka un vecmāmiņas Raisas kapuvietas meklējumus. Viņi izdrukāja manu vēstuli un pa pastu nosūtīja to brālēniem Rostovā uz vecmāmiņas vēstules aploksnes minēto adresi. Nu beidzot vecākais brālēns Roberts man atbildēja. Vēl joprojām atceros to dienu. Cik laimīga es toreiz jutos! Sākās pavisam jauns, t. i., armēņu posms manā dzīvē. Brālēni izrādījās vienkārši un ļoti sirsnīgi cilvēki. Visus šos gadus viņi kopa gan vecmāmiņas, gan vectēva kapvietas. Nu vectēva kapa meklējumus tagad varēja atsaukt. Vectēva kaps, kaut arī kopts, bija nožēlojamā stāvoklī. Ar jaunākā brālēna Dāvida sievas Jolantas palīdzību man izdevās nomainīt vectēva Hamajaka kapa pieminekli. Viņa vārdu, uzvārdu, kā arī lūgšanas vārdus granīta piemiņas plāksnē iegravēju armēņu rakstā. Es turpinu uzturēt kontaktu ar brālēniem – sarakstoties un sazvanoties. Ar nožēlu jāteic, ka armēņu valodu Rostovas radi gan ir zaudējuši. Viņi ir asimilējušies krievu vidē un runā tikai krieviski.

Pēc Gruzijas brauciena nolēmu, ka man ir jāredz Armēnija. Nekavējoties nopirkām biļetes uz Erevānu. Iecere bija apmeklēt Armēniju 2020. gada vasarā. Lielu sarūgtinājumu sagādāja tas, ka 2020. gada pavasarī kovida dēļ mūsu reisu, tāpat kā daudzus citus lidojumus, atcēla. Doties uz vectēva Hamajaka dzimteni kļuva iespējams tikai 2021. gada vasarā.

Spriežot pēc Rostovas radnieku rīcībā esošajiem dokumentiem, vectēvs Hamajaks piedzima Armēnijā, Vajocdzoras apgabalā, mazā ciematā Pora (armēniski: P'orr, Փորր). Vēlāk viņš kopā ar vecākiem nokļuva Dienvidkrievijā, tur uzauga un pavadīja visu savu dzīvi. Mamma stāsta, ka viņi dzīvojuši kopā ar māti, tēvu, vecmāmiņu Ovsannu, Hamajaka māti, un mammas māsu Jūliju. Ģimenē runāja divās valodās: armēņu un krievu. Vecvecmāmiņa Ovsanna, karalaikā zaudējusi kāju, visu dzīvi apraudāja bezvēsts pazudušo dēlu Aristakesu. Aristakess, Hamajaka brālis, bezbailīgi izsmēja tālaika padomju režīmu un zīmēja politiska satura karikatūras. Domājams, ka, valsts varas pārstāvju apcietināts, viņš gājis bojā ieslodzījuma vietās, taču radnieki par to neko nezina.

Manai mātei Ludmilai nekad nav bijusi nostalgija pēc armēņu būšanas. Visu savu bērnību un pusaudzes gadus viņa redzēja vecmāmiņas Ovsannas asaras un dzirdēja viņas dziedātās armēņu dziesmas, tādēļ armēņu nacionālā instrumenta duduka skaņas allaž raisa viņas dvēselē skumjas

atmiņas par Ovsannas smago likteni. Mamma agri aizgāja prom no vecākiem. Pavisam jauna būdama, viņa devās uz Maskavu, iestājās Maskavas Svešvalodu institūtā, izmācījās un kļuva par angļu valodas pasniedzēju Maskavas Universitātes Austrumu valodu institūtā. Maskavā viņa vadīja savu dzīvi līdz pat 1990. gadam, kad pārcēlāmies uz Latviju. Lai gan mātes ģimenē runāja armēniski, tagad armēņu valodā viņa spēj atcerēties tikai dažus teikumus un frāzes.

Pirmais brauciens uz Armēniju (2021. gada augusts)

Mcheta. 2021. gada augustā tiešā reisa uz Erevānu nebija. Mēs devāmies ar lidmašīnu uz Tbilisi, kur mūs sagaidīja Irma, Tbilisi Tehniskās universitātes pasniedzēja. Viņa izmitināja mūs savā dzīvoklī Tbilisi vecpilsētā. Nākamajā vakarā viņa aizveda mūs uz Mchetu – nelielu pilsētu 20 kilometru attālumā no Tbilisi. Mcheta ir bijusī Gruzijas galvaspilsēta ar prominento Svetichoveli katedrāli. To 11. gadsimtā uzcēla arhitekts Arsukidze. Šeit ir apglabāti vairāki gruzīnu valdnieki.

Sienu gleznojumi šajā katedrālē tapuši lielākoties 17. gadsimtā. Ieejot katedrālē, apbrīnoju milzīgu Kristus Visvaldītāja fresku apsīdas daļā virs ķeizara vārtiem. Ikonogrāfijas stilistika liecina par aizguvumiem no grieķiem, tomēr būtu grūti noliegt Gruzijas ikonai piemītošo nacionālo kolorītu. Ir būtiski uzsvērt, ka tāda veida Kristus attēlus Armēnijas baznīcās tikpat kā nevar atrast. Tie daļēji apskatāmi Armēnijas ziemeļdaļā. Domājams, ka Kristus attēlu klātbūtni šajā Armēnijas reģionā nosaka Gruzijas tuvums. Visur citur Armēnijas teritorijā baznīcās var sastapt lielākoties jaunos, t. i., 20.–21. gadsimtā gleznotos Jēzus Kristus attēlus uz audekla, retāk uz sienas, no mākslinieciskā viedokļa tiem nav lielas vērtības. (2. attēls)

2. attēls. Kristus Visvaldītāja attēls Svetichoveli katedrālē. 2021. gada augusts.

Vienā no Mchetas baznīcām atdusas padomju laika gruzīnu svētais Gabriels Urgebadze. Par viņa varonīgo pretošanos režīmam biju lasījusi viņa biogrāfijā vēl pirms Mchetas

apmeklēšanas. Irma parādīja mums vietu, kur svētais Gabriels apglabāts. Pēc svētā netrūdošo relikviju atgūšanas 2014. gadā tās ievietoja Samtavro klostera baznīcā. (3. attēls) Relikviju tuvumā mani pārņēma neaprakstāma mierpilna sajūta. Mcheta atrodas divu upju, Aragvi un Kuras, savienošanās vietā. No kalna, uz kura 6. gadsimta beigās – 7. gadsimta sākumā ir uzcelta Džvari jeb svētā Krusta baznīca, vakara saulē paveras lielisks skats uz upēm un kalniem.

3. attēls. Sv. Gabriela Urgebadzes netrūdošās relikvijas. 2021. gada augusts.

Hahpatas klostera (armēniski: *Haghpatavank'*, Հաղպատավանք) apmeklējums.

Noīrējuši Tbilisi nelielu mašīnu, mēs devāmies uz Armēniju. Tas bija kovida laiks, tādēļ pie robežas mums lika uzlikt uz sejas maskas un uzrādīt sertifikātu par saņemto poti. Turpat uz robežas varēju nedaudz parunāt armēniski ar kādu robežsargu. Viņš jautāja, kur braucam un kādēļ. Teicu, ka Armēnijā ir dzimis mans vectēvs. Robežsargu interesēja, kur tieši viņš ir dzimis. Atbildēju. Ar to mūsu īsā saruna beidzās. Tā bija mana pirmā prakse sarunvalodā, tādēļ biju sajūsmināta par iespēju izmantot vārdus un teikumus, kurus pašmācības ceļā biju iegaumējusi.

Ceļš, kas veda uz Alaverdī Ziemeļarmēnijā, bija slikts. Uzņemt ātrumu nemaz nebija iespējams. Šur tur uz ceļa notika remontdarbi. Vakarpusē mēs beidzot sasniedzām naktsmītņi Alaverdī piepilsētā, ko biju noīrējusi labu laiku pirms brauciena. Tā bija maza mājiņa kalnu upes krastā. Mūsu mitekļa balkons bija tieši virs upes straumes. Kaut kur upes otrajā krastā kļiedza ēzelis. Tālumā varēja dzirdēt šāvienus. Stāvie kalni, apauguši ar zaļiem kociņiem, izskatījās noslēpumaini. Nez kāpēc, bet man radās sajūta, ka atrodos kaut kur universa centrā, kamēr Latvija ir kaut kur ļoti tālu, pašā zemes malā. Kopš tā laika tāda sajūta piemeklē mani allaž, kad esmu Armēnijā.

Nākamajā rītā nolēmām apmeklēt trīs prominentos Ziemeļarmēnijas klosterus: Hahpatu, Sanahīnu un Odzunu. Braucot garām Alaverdī, šausminājāmies, cik padomju cilvēka radītā

rūpnieciskā zona var izbojāt vienreizīgās dabas skaistumu. Pa ceļam trāpījās kalns, kura virsotnē ieraudzījām baznīcu. Toreiz tas šķita neparasti, tomēr vēlāk konstatējām, ka Armēnijā tā ir parasta lieta. Allaž fascinē arī nakts laikā apgaismotie krusti kalnos. Tas piedēvē vietējam kolorītam īpašu mājīgumu.

Armēnija kļuva par pirmo kristīgo valsti pasaulē 301. gadā, pateicoties svētajam Grigoram Apgaismotājam (armēniski: surb Grigor Lusavorič), nežēlīgā ķēniņa Trdata valdīšanas laikā. Saskaņā ar “Pew Research Center” sniegtajiem datiem Armēnija mūsdienās ir viena no reliģiskākajām valstīm Eiropā. Mani pārsteidz armēņu maniere runāt ar svešiniekiem par reliģiskām tēmām un atklāti apliecināt savu reliģisko pārliecību. Arī populārās mūzikas koncerti un TV raidījumi Armēnijā bieži vien sākas ar *Tēvs mūsu* lūgšanu vai tikšanos ar Baznīcas pārstāvi, tādēļ baznīcas un apgaismotie lielie krusti kalnos atkal un atkal veicina atcerēties, ka esi valstī, kur kristietībai ir ļoti senas saknes.

Hahpatas klosteris bija pirmais sakrālais objekts, ko apmeklējām Armēnijas teritorijā. Laika posmā no 10. līdz 13. gadsimtam tas bija svarīgs izglītības un zinātnes centrs. Kā raksta Kristīna Maranci (*Christina Maranci*) savā grāmatā par Armēnijas mākslu, monasticisms Armēnijā ir radis savu sākumu diezgan sen, par ko liecina 5. gadsimta rakstiskās liecības. Sākumā eremīti gan mēdza dzīvot pa vienam vai nelielās grupās. Organizēti kopdzīves klosteri parādījās vēlāk. Sākot ar 9. gadsimtu, valsts teritorijā sāk celt klosterus kā arhitektūras ansambļus, kuros vieta ir gan baznīcām, gan citām, arī saimnieciskām, ēkām. Hahpatas klosteris, kas ir Lorī apgabalā netālu no Alaverdī pilsētas, iekļauj vissenāko, t. i., 976. gada celtni, kas ir Surb Nšan jeb Svētās Zīmes baznīca, kā arī vēlāk – no 11. līdz pat 13. gadsimtam radušās ēkas: divas mazākas, t. i., svētā Grigora un Dievmātes baznīcas, *žamatuna* ēku jeb piebūvi baznīcas rietumpusē, bibliotēku, zvanu torni, ēdnīcu un mauzoleju, ko grezno krustakmeņi jeb hačkari.¹ (4. attēls)

¹ Christina Maranci, *The Art of Armenia: An Introduction*. (Oxford: Oxford University Press, 2018), 136–137.

4. attēls. Hahpatas klosteris. 2021. gada augusts.

Armēnijas senie sakrālās arhitektūras pieminekļi ir diezgan savdabīgi. Lielākā klosteru daļa ir pārvērtusies par sava veida brīvdabas muzeja eksponātiem. Dažviet klosteru baznīcās vēl notur dievkalpojumus, tomēr ļoti bieži ēkas iekšpusē ir tumšs un tās šķiet neapbrūpētas, citreiz – tās daļēji vai pilnīgi sagruvušas un Baznīcas kalpu atstātas novārtā. Pārsteidz tas, ka vietējie iedzīvotāji izturas pret seniem arhitektūras objektiem ar lielu saudzību un dievbijību. Par vandālisma aktiem šeit neesmu dzirdējusi ne reizi. Senās baznīcas neviens neapsargā, un, ja nu kas dara tām pāri, tad tās ir dabas stihijas: saule, vējš, lietus, sniegs un zemestrīces.

Sienu gleznojumi armēņu baznīcās ir liels retums, toties tajās ir ļoti daudz *hačkaru*. Armēņu un gruzīnu baznīcas un citas klosteru ēkas mēdz kronēt konusveida kupoli. Reizēm tiem ir vēdekļveida forma vai arī nošķelta augšdaļa. Armēņu baznīcas altāra daļa izskatās kā teātra skatuve ar pakāpieniem sānos, lai priesteri varētu šai paaugstinājumā uzkāpt. Altāra daļa ir aizklāta ar lielo aizkaru, kas ļauj noslēpt no ticīgo acīm vissakramentālākos liturģijas (armēniski: Patarag, Պատարագ) brīžus. Visur pie vecajām baznīcām ir apbedīti cilvēki. Piemiņas plāksnes ar uzrakstiem un vizuālu simboliku ir visur apkārt dievnamiem. Baznīcas apmeklētājiem nekas cits neatliek kā staigāt pa tām kā pa tādu bruģakmeni. (5. attēls)

5. attēls. Piemiņas plāksnes klostera teritorijā par godu mirušajiem. 2021. gada augusts.

Armēņi īpaši novērtē tieši vecās baznīcas. Ja ir kāda sāpe, ko Dievam uzticēt, viņi dodas svētceļojumā uz kādu vecu baznīcu, jo tās ir daudz ko redzējušas gadsimtu gaitā un ir sakrājušas seno lūgšanu un nopūtu spēku. Lūgšana tādā vietā ir uzskatāma par īpaši efektīvu atšķirībā no aizlūgumiem jaunuzceltajās baznīcās. Jaunas svētnīcas tautā nav tik populāras. Parasti Armēnijas baznīcas ir pavisam nelielas. Kā dzirdēju no armēņu radiem, milzīgās Eiropā sastopamās katedrāles armēņiem šķiet pārāk grandiozas un tādēļ neraisa viņos dievbijības jūtas.

Hahpatas klostera Surb Nšan (armēniski: Surb Nshan, Սուրբ Նշան) baznīcā ir īpaši ievērojams sienas gleznojums apsīdas daļā virs altāra ar Kristus Visvaldītāja attēlu. (6. attēls) Zināmā mērā tas līdzinās Kristus attēlam Svetichoveli katedrālē Gruzijā, tikai Surb Nšan 13. gadsimta freska ir krietni vecāka. Kā jau ir minēts, šādi viduslaiku Kristus attēli baznīcas interjerā Armēnijā ir liels retums. Tā kā Surb Nšan baznīcā blakus attēliem ir arī uzraksti armēņu un gruzīnu valodā, var pieņemt, ka šīs svētnīcas sienu gleznojumiem ir kāds sakars ar tālaika Gruzijas sakrālo mākslu.

6. attēls. Kristus Visvaldītāja attēls Surb Nšan baznīcā Hahpatas klosterā ansamblī. 2021. gada augusts.

Hačkari (armēniski: **khach'k'ar**, **խաչքար**)

Hahpatas klosterī ir daudz izcilu *hačkaru* jeb krustakmeņu. *Hačkars* parasti ir plakans akmens, reizēm vairākus metrus augsts, ar tajā izgrieztu krustu. *Hačkaru* tradīcija Armēnijā ir aizsākusies Armēnijā 9. gadsimtā. Krustakmeņi mēdz būt dažādi pēc formas, tomēr visbiežāk tiem ir vertikāla taisnstūra forma. Tie var būt iebūvēti baznīcas sienā kā tas ir, piemēram, Hahpatas klosterī. Atsevišķi novietotu *hačkaru* var uzstādīt dzīva vai miruša cilvēka piemiņai, tāpēc kapakmeņiem var būt *hačkara* forma. Tos novieto arī kā piemiņas plāksnes kādam notikumam, piemēram, kaujai, baznīcas celšanai vai atjaunošanai, vai lai pasargātu sevi vai tuviniekus no ļauniem gariem. Ja *hačkars* ir veltīts cilvēkam, tad tā vertikāle kļūst par savienojumu starp viņu kā zemes būtni un debesīm. Šādā gadījumā *hačkars* pārtop par savveida *axis mundi*. *Hačkars* parasti ir orientēts uz rietumiem tādā veidā, ka cilvēks, stāvot krustakmeņa priekšā, pēc kristīgās manieres pagriež vaigu uz austrumiem.²

Hačkari samērā reti attēlo krustā sisto Jēzu. Acīmredzot tas ir saistīts ar armēņu kristoloģijas īpatnībām. Tradicionāli tā ir akcentējusi dievišķo, nevis cilvēcisko dabu Kristū. Par to liecina arī pieminētā retā viduslaiku ikonogrāfija, kurā Pestītājs ir attēlots kā Debesu Kristus. Domājams, ka tieši uzsvars uz Kristus dievišķo dabu ir iemesls tam, ka Armēnijā ir tik populāri

² Apjēgt *hačkara* simboliku palīdzēja interneta resurss vairs neesošā Alekseja M. Orlova grāmata e-formātā: Aleksei M. Orlov, *Krest-kamen: Tainopis sokrovennogo znaniia. Tolkovaniie simboliki rannekhristianskikh obrazov na armianskikh krestnykh kamniakh – khachkara* (Moskva, 2005.)

hačkari, nevis bizantiešiem, krieviem un gruzīniem ierastā ikonogrāfija.³ Nav noslēpums, ka armēņu kristoloģija allaž ir bijusi uz robežas ar monofizītismu,⁴ kas vēl lielākā mērā spiritualizē Pestītāja tēlu. *Hačkarus* ar krustā sisto Jēzu, kurus mēdz saukt *Amenaprkič* (Visupestītājs, arm. Amenap'rkich', Ամենափրկիչ), savu ceļojumu laikā esam redzējuši tikai divas reizes un abus Armēnijas ziemeļos. Viens no tiem atrodas Hahpatas klosterī un datējams ar 1273. gadu. (7. attēls)

7. attēls. *Amenaprkiča hačkars* Hahpatas klosterī. 2021. gada augusts.

Ja runa ir par krustakmeņu stilistikas vēsturi, tad 9.–10. gadsimta *hačkari* pārstāvēja tā saukto konstruktīvo stilu. Tie bija pārsvarā plati, lielākoties ar noapaļotu augšdaļu un ļoti vienkāršu kompozicionālu uzbūvi. Neviens attēlotais elements nav savienots ar pārējiem. 11. gadsimtā *hačkaru* māksla piedzīvo pārvērtības. Krustakmeņi pamazām “stiepjas uz augšu” un kļūst dekoratīvi, ar izkoptu ornamentu, kamēr uz *hačkara* attēlotie simboli sintezējas un izveido sarežģītas kompozīcijas. Stila izkopšanā *hačkaru* māksla sasniedz kulmināciju 15. gadsimtā.⁵

Ir būtiska arī *hačkaru* simbolika. Krusts kā centrālais simbols var būt dažādi attēlots, tomēr visbiežāk tas ir ar spārnotiem galiem, kas paplašinās uz perifērijas pusi, simboliskā veidā aptverot pasauli jeb manifestējoties pasaulē. Krusts, būdams pestīšanas līdzeklis visai pasaulei, ir arī dzīvības koks, uz ko norāda atvases, kas izaug no krusta apakšas. Divas atvases aug vispirms uz leju un tad maina virzienu, simetriski kāpjot uz augšu un ieskaujot krusta apakšējo daļu. Krusta pakājē parasti attēlo ornamentēto apli, kas simbolizē sēklu. Tas norāda uz pasauli radošo Vārdu,

³ Christina Maranci, *The Art of Armenia: An Introduction*, p. 75.

⁴ Ir jāņem vērā tas, ka armēņu teologi kategoriski noraida jebkādu Armēnijas baznīcas kristoloģijas saikni ar monofizītismu.

⁵ Par *hačkaru* mākslas attīstību skaties, piemēram: Hamlet L. Petrosyan, *Khachkar* (Yerevan: ZANGAK, 2015); T.V. Vardanesova, *Kultura khachkarov Aragacotna i Kotaika IX–XVII vv.* (Erevan: Er GU, 2016.)

arī uz Svētajiem Rakstiem.⁶ Tikpat labi sfēra simbolizē visu lietu pirmsākumu un garīgās augšanas un pestīšanas potenci jeb iespēju.

Krusts, būdams glābšanas realitāte, izaug no sēklas un ienāk pasaulē pa debesu vārtiem, kurus uz *hačkara* simbolizē arkas tēls. Arka jeb debesu velve nozīmē robežu starp divām pasaulēm: zemes un debesu jeb profāno un sakrālo.⁷

Vēl zemāk mēdz attēlot kaut ko līdzīgu kalnam, piramīdai vai zikurātam, kas tradicionāli simbolizē Golgātu, bet arī pasaules kalnu. Tātad pasaules kalna galā aug pasaules koks. Šis sižets atsauc atmiņā daudzu pasaules tautu kosmogoniskos mītus.⁸ Krusts savieno pasaules stāvus, t. i., zemi, ko reprezentē Golgāta, un debesis. Ir būtiski arī tas, ka uz *hačkara* centrālās ass ir attēloti vairāki simboli (debesu velve, ziedošs krusts, sēkla, Golgāta), kas būtībā norāda uz vienu un to pašu, t. i., uz sākotnes principu.

Pieņemu, ka *hačkara* dziļā un sarežģītā simbolika un Krustā sistā attēlojumu neesamība gribot negribot ir attālinājuši Jēzus tēlu no vienkāršās tautas un pārvērtuši Viņu par neizprotamo un tālo debesu Kristu. Cilvēka Dēla attēlus gan var atrast manuskriptos, tomēr šāda veida armēņu miniatūras mākslas šedevri vienkāršiem cilvēkiem nemaz nebija pieejami. Reti kuram lauku iedzīvotājam piederēja kāda veca grāmata, ko parasti mēdza un arī mūsdienās mēdz uztvert kā ģimenes relikviju un talismanu un ko saslimšanas laikā noliek sirdzējam zem galvas cerībā uz atlabšanu.

Zarni-Parni alas (armēniski: *Zarni-Parni, Չարնի-Պարնի քարայր*)

Netālu no Hahpatas klostera atrodas Zarni-Parni alas, kas ir atklātas pavisam nesen – 2013. gadā. Kāds biznesmenis Rubens Mesrobjans ieraudzīja sapnī sirmgalvi, kas norādīja uz šo vietu un lūdza to atjaunot. Rubens pieaicināja darbam draugu kompāniju un pēc kāda laika atrada šeit svarīgus artefaktus. Šajā vietā ierīkoja muzeju, kurā ir gan šeit atrastie un šurp atvestie senie sadzīves objekti, gan pēc veciem paraugiem jaundarinātie priekšmeti, kādi, piemēram, ir lielgabali pie ieejas alās. Zarni-Parni izpildīja cietokšņa lomu laikos, kad Hahpatas klostera iemītniekiem draudēja ienaidnieku iebrukums. Hahpatas iedzīvotāji varēja šeit patverties un glabāt manuskriptus un citus vērtīgus klostera priekšmetus. Diemžēl lielākā manuskriptu daļa ir zudusi, tomēr entuziastu komanda turpina meklējumus blakuslās cerībā atrast senās grāmatas. Šeit ir avots ar dzidru kalnu ūdeni, kas darīja iespējamu dzīvi šajās alās. Starp to iemītniekiem ir abats Hovhanness Gudrību mīlošais (*Hovhannes Imastaser Sarkavag*, 1047–1129). Viņš bija pazīstams zinātnieks, astronoms, hroniku autors, teologs, mūziķis un pedagogs, dibinājis skolu Hahpatā un izgudrojis armēņu kalendāru, saskaņodams to ar citu tautu kalendāriem.⁹ Muzejs un vieta tam

⁶ Aleksei M. Orlov, *Krest-kamen: Tainopis sokrovennogo znaniia. Tolkovaniie simvoliki rannehristsianskih obrazov na armianskih krestnyh kamniah-khachkarah* (Moskva, 2005).

⁷ T.S. Simian, "Vizualizaciia hristianskih cennostei v interere i eksterere Erevanskogo Gosudarstvennogo Universiteta" // *Vizualnaia teologija*, nr. 1 (2000), 87.

⁸ Aleksei M. Orlov, *Krest-kamen: Tainopis sokrovennogo znaniia. Tolkovaniie simvoliki rannehristsianskih obrazov na armianskih krestnyh kamniah-khachkarah* (Moskva, 2005).

⁹ Evgeniia Filatova, "Renessans po-loriiski, ili Zarni-Parni: novaia zhizn staroi kreposti" (June 27, 2019), pieejams: [Ренессанс по-лорийски, или Зарни-Парни: новая жизнь старой крепости – Армянский музей Москвы и культуры наций](#) (skatīts 23.11.2024.)

apkārt ir sakopta un atbilst Eiropas standartiem. Lori apgabals ir zaļš ar fantastiskām aizām, kas atšķir to no pārējās Armēnijas. Tikpat zaļa izskatās Dilidžana, kas ir samērā netālu no Lorī apgabala un Džermukas valsts dienviddaļā.

Zarni-Parni lietā ir īpaši fascinējis šīs vietas atklāšanas stāsts. Sirmgalvis, kas parādījās Rubenam Mesrobianam sapnī, ir nekas cits kā *surbs* jeb svētais. *Surbu* kultam Armēnijā atvēlēšu īpašu uzmanību savās atmiņās par ceļojumiem pa Armēniju. Tieši tas ir kļuvis par manas specifiskās intereses objektu, kura dēļ turpmākajos braucienos kopā ar vīru Ramūnu organizējam ekspedīcijas kalnos, lielākoties Armēnijas centrālajā un dienviddaļā.

Rubena Mesrobjana gadījumā gan ienāk prātā Tibetas *tertoni*, cilvēki, kuri mēdz atrast apslēptos tekstus un relikvijas *terma*. Saskaņā ar tradīciju pārdabiskās būtnes uzrunā *tertonus* sapnī. Vēsturnieki viņu atrastos artefaktus gan mēdz komentēt bez atsauces uz brīnumiem. Tibetiešu *terma* esot paslēpti budisma vajāšanu laikā 9. gadsimtā, kad pie varas Tibetā bija nežēlīgais valdnieks Langdarma. *Tertonu* amatu dēls mēdz pārmantot no sava tēva. *Tertonu* uzdevums ir atrast un padarīt tautai pieejamus vērtīgus Tibetas garīgās kultūras objektus. Tādējādi gan Armēnijā, gan Tibetā, lai arī ir lielas atšķirības reliģiskajā tradīcijā, ir vieta tipoloģiski līdzīgam fenomenam. Cilvēks, būdams garu īpašā veidā izvēlēts, kļūst par sava veida mediju. Jāņem vērā arī tas, ka gan armēņu, gan tibetiešu reliģija ir spēcīgi ietekmējusies no persiešu zoroastrisma.

Sanahīnas klosteris (armēniski: *Sanahin vank'*, Սահինի վանք) un Odzunas baznīca (Օձնուի եկեղեցի)

Pēc Hahpatas nolēmām apmeklēt vispirms Sanahīnu un tikai tad Odzunas baznīcu. Lai tiktu Sanahīnas klosterī, ir nepieciešams atstāt mašīnu lejā un uzkāpt augšā kalnā. Mēs pārpratām ceļazīmes un aizgājām citu, garo ceļu, tādēļ mums bija iespēja iepazīties ar apkārtni. Šķiet, nekur citur neesmu redzējusi tik kolosālu dabu un tik lielu nabadzību, varbūt tikai Tibetā, kur biju 2016. gada jūlijā. Totāli izjucis ceļš šajā Armēnijas ciematā uzveda mūs augšup kalnā, kur ieraudzījām nabadzīgas mājiņas aiz necila izskata žogiem. Šur tur varēja vērot sašķobījušos šķūņus un citas saimnieciskās ēkas. Atlika tikai minēt, kādas mēbeles ir šajos pieticīgajos mājokļos. Vientuļās govīs un ēzeļi tur ganījās visnepiemērotākās vietās ārpus māju sētām. Šur tur varēja manīt arī vistas. Pēc pastaigas, kas atklāja mūsu acīm ko tādu, kas tūristiem nav jāredz, mēs piekļuvām klostera ansamblim no aizmugures.

Šķērsojām kapsētu, kur mūs pārsteidza mūsdienīgi granīta kapakmeņi ar krievu manierē tajos iegravētiem nelielu portretiem. Vietējie gan vēlāk paskaidroja, ka armēnis uzskata par svētu pienākumu uzstādīt pēc iespējas greznāku pieminekli par godu aizgājējam pat tajā gadījumā, ja jācīnās par iztiku un naudas ģimenei nemaz nav. Cilvēki bieži iekuļas parādos, būdami spiesti lūgt aizdevumus bankā, lai tikai spētu parūpēties par savu senču kapu labiekārtošanu.

Runājot par klosteri, jāteic, ka 10.–13. gadsimtā Sanahīnas klosteris, līdzīgi kā Hahpatā, bija svarīgs kultūras centrs. Tajā pārrakstīja un ilustrēja tekstus. Tas atradās tikai dažu kilometru attālumā uz rietumiem no Haghpatas un panīka mongoļu iekarojumu laikā. Arhitektūras ansamblis ir idejiski līdzīgs Haghpatas klosterim. Mūsdienās tajā ir trīs baznīcas, divi *žamatuni*¹⁰ jeb piebūves

¹⁰ *Žamatunu* mēdz saukt arī par *gavitu* (krievu valodā – *npymcoп*).

baznīcas rietumu pusē, bibliotēka, portiks, zvanu tornis, studiju telpa, mauzolejs un *hačkari*. Astvatsacin jeb Dievmātes un Amenaphrkič jeb Visupestītāja baznīcas ir praktiski identiskas. Abas ir celtas 10. gadsimtā. Abām ir krusta forma. Vispirms tapa Dievmātes baznīca, vēlāk tai blakus uzcēla otru – lielāku baznīcu. Starp divām baznīcām ar laiku parādījās galerija, kas stabilizē arhitektūras objektu kopu zemestrīču laikā.¹¹

Pārsteidza izsmalcinātie bareljefi un bibliotēkas ēka ar torni nošķelta konusa formā. Torņa galā ir apaļa atvere, pa kuru dienas laikā saules gaisma iespīd ēkā. Tūristi var apskatīties vairākus senos manuskriptus bibliotēkas telpās. Dievmātes baznīcā pie altāra atradām divas sievietes. Viena bija veca, otra jauna. Vecā sieva dziedāja līdzī baznīcas mūzikas ierakstam, kas skanēja svētnīcas telpā. Pēc kāda laika jaunā sieviete aizveda vecmāmiņu prom un es paliku viena Dievmātes attēla priekšā. Baznīcas pagalmā zem mūsu kājām trāpījās Hahpatas klosterī redzētajām līdzīgas piemiņas plāksnes. Līdz mašīnai mēs tikām pa citu, apmeklētājiem domāto īso un sakārtoto ceļu. (8. attēls)

8. attēls. Sanahīnas klosteris. 2021. gada augusts.

No Sanahīnas devāmies uz Odzunu. Pa ceļam pabraucām garām daudzstāvu mājām no rozā tufa. Odzunā ieraudzījām baznīcu liela laukuma vidū. Baznīcas celšanas laiks nav precīzi zināms, bet, domājams, tā tapa 6. gadsimtā, tādējādi tā ir vēl senāka nekā Hahpatas un Sanahīnas klostera baznīcas. Saskaņā ar leģendu 1. gadsimtā apustulis Toms šajā vietā iesvētīja bīskapus un diakonus. Toms esot atnesis sev līdzī Jēzus lakatu, kas esot aprakts zem Dievmātes baznīcas altāra Odzunā. 6. gadsimta liecību par šo notikumu var atrast baznīcas dienvidu durvju augšējā daļā. Vienkāršu

¹¹ Vairāk par Hahpatas un Sanahīnas klosteri skaties: O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* (Moskva: Iskusstvo, 1980) / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.* (Moscow: Iskusstvo Publishers, 1980), 181–226.

baznīcu bez torņa šeit uzcēla vēl 4. gadsimtā, 5. gadsimtā to sagrāva zemestrīce un tikai 6. gadsimtā tās vietā uzcēla jaunu baznīcu ar trīs jomiem. (9. attēls) Ir zīmīgi tas, ka jaunajā baznīcas ēkā glabājas vairāk nekā divdesmit 4. gadsimta tēlniecības paraugi.¹² Priesteris parādīja mums senatnīgu cilni ar Dievmātes un bērna Jēzus attēlu sienas nišā baznīcas iekšpusē. (10. attēls)

Ieeja baznīcas ēkā izskatījās neparasta. Tai ir arkas forma. Abās puses no centrālās zāles ir galerijas. Pagalmā ir dīvainas formas piemineklis. Tas izskatās kā arkāde no divām arkām. Arkas atrodas uz cokola. Cokola zonā ir bareljefi. Vēlāk uzzinājām, ka šis arhitektūras objekts ir izpildījis kapakmens lomu.

9. attēls. Odzuna. 2021. gada augusts.

Apsīdas jeb altāra daļā ir ievērojami liels Dievmātes sienu gleznojums. Tas ir jauns, toties ir izpildīts viduslaiku Ziemeļarmēnijas stilistikas manierē. Odzunas baznīcu apmeklējām atkārtoti pēc pāris dienām, lai piedalītos svētdienas liturģijā. Pārsteidza baznīcā pārdošanā esošo grāmatu kolekcija. Odzunā varēja nopirkt vairākus 11. gadsimta svētā Grigora Narekaci *Žēlabu grāmatas* izdevumus, dārgākus un lētākus, ilustrētos un bez bildēm. Nekādu citu literatūru tur vairs nevarēja iegādāties. Grigora Narekaci grāmatas nozīme Armēnijā man kļuva saprotama tikai vēlāk, kad atbraucu uz Latviju un sāku meklēt informāciju par interesējošo *surbu* kultu.

¹² Zaruhi Orbelyan, *Putevoditel po Armenii: religiia, istoriia, priroda, kultura*, chetvertoe izdanie dopolnennoe (Erevan, 2024), 122.

10. attēls. Senatnīgais cilnis ar Dievmāti un bērnu Jēzu Odzunas baznīcā. 2021. gada augusts.

Ciemošanās Ličkas (armēniski: Lichk', Լիճք) ciematā

Pēc Ziemeļu klosteru apmeklēšanas nolēmām paskatīties pāris vietas Sevana ezera krastos un apstāties pa nakti Dilidžanā, kur, izmantojot booking.com mājaslapas pakalpojumus, biju noīrējusi piemērotus apartamentus. Tad pirmo reizi piedzīvojām kādu ne īpaši patīkamu epizodi, kas liecināja par nepievilcīgu armēņu rakstura īpašību. Izrādījās, ka pasūtīt apartamentus Armēnijā nav drošs pasākums. Izīrējamo dzīvokļu un māju saimnieki acīmredzot pierēģistrē savus mājokļus arī citās mājaslapās un beigās izvēlas izdevīgākus īrniekus. Dilidžanā mums atteica dzīvokli pēdējā brīdī un šādu situāciju piedzīvojām Armēnijā arī turpmāk. Nekādas saistības neaptur mūsdienu cilvēkus pelnīt naudu, pat uz Artsakhas bēgļu rēķina. Biju spiesta meklēt citu mitekli Sevana krastos. Mazajā ciematā ar nosaukumu Lička mūs praktiski par velti pieņēma ciemata vidusskolas direktors Gagiks.

Bet par visu pēc kārtas. Svētdienā, apmeklējuši liturģiju Odzunas klosterī, devāmies ceļā. Vīram bija liela vēlme apskatīt kādu pazīstamu kanjonu, tādēļ, izmantojot karti, viņš izvēlējās vienu no ceļiem, kas uz to ved. Kalni pārsteidza. Neko tamlīdzīgu Latvijā nav iespējams ieraudzīt. Mūs ieinteresēja kāds piemineklis ceļa malā. Apstājāmies un izkāpām no mašīnas. Debesīs bija mākoņi, kaut kur tālumā varēja dzirdēt pērkonu. Vīrs galvas lidoja liels plēsējputns. Pacēlu galvu un raudzījies augšup. Sajūta bija fantastiska. Kalni tuvināja debesīm un šķita, ka laiks apstāties. Iekāpām mašīnā un braucām tālāk, līdz nokļuvām līdz ceļa posmam, pa kuru nevarēja izbraukt ar vienkāršu automobili. Mūsu mēģinājumi braukt pa izmazgāto akmeņaino ceļu vainagojās ar neveiksmi. Viena no mašīnas riepām nu bija pušu. (11. attēls) Ar grūtībām nogādājām mašīnu atpakaļ Odzunā. Sameklējām darbnīcu, kur riepu saremontēja, tomēr par ieceri apskatīt svētvietas Sevana krastos tajā dienā bija jāaizmirst. Laiks bija bezcerīgi zaudēts. Armēnijā satumst agri un vienā mirklī, tādēļ, izbraukuši cauri Dilidžanai, mēs devāmies uz Ličku. Arī Sevana piekrastē mums trāpījās šausmīgs ceļš. Satumsa, vīrs bija nervozs un vainoja mani nepareiza maršruta izvēlē.

11. attēls. Armēnijas ceļi kalnos. 2021. gada augusts.

Beidzot sasniedzām Ličku, kur mūs sagaidīja mājokļa saimnieki: skolas direktors Gagiks un viņa sieva. Mums ierādīja lielu istabu dzīvojamās mājas pirmajā stāvā. Dzīves apstākļi bija pieticīgi, toties saimnieki ļoti viesmīlīgi un draudzīgi. Par cik ikdienā esmu nodarbināta izglītības jomā, man kļuva interesanti, kā izskatās vietējās vidusskolas. Es palūdzu Gagiku parādīt man skolas telpas. Ciematā kopā ir divas skolas: vecā un jaunā. Gagiks bija direktors vecajā skolā. Viņš pastāstīja, ka sakarā ar jaunās skolas parādīšanos veco mācību iestādi plānoja slēgt. Vecā skola bija diezgan sliktā stāvoklī. Šķiet, tajā bija jāmaina viss, sākot ar logiem un beidzot ar skolas soliem. Skolas klasēs un kabinetos ieraudzījām gan melnās tāfeles, uz kurām vēl joprojām raksta ar krītu, gan vecos datorus, ar kuriem strādā skolas darbinieki. Skola bija pilna ar pašu bērnu darinātām sienasavīzēm un plakātiem. Tie bija visur, klasēs un gaiteņos. Uzmanīgi izpētīju šo plakātu saturu. Daļa ir veltīta 1915. gada armēņu genocīdam, daļa – otrajā Arcahas¹³ karā kritušajiem karavīriem – bijušajiem skolas audzēkņiem. Blakus plakātiem ar kritušo karavīru fotogrāfijām varēja redzēt reliģiska satura bildes. (12. attēls) Kāda klase bija nosaukta krituša karavīra vārdā.

¹³ Par Arcahu (armēniski: Artsakh, Մրցախ) armēņi sauc 2023. gada rudenī zaudēto Kalnu Karabahu.

12. attēls. Plakāti par piemiņu pēdējā Karabahas karā kritušajiem karavīriem, kas mācījušies Ličkas skolā. 2021. gada augusts.

Bija interesanti pavērot, kādu garu ieaudzina armēņu bērnos mūsdienās. Kļuva skaidrs, ka jaunākā paaudze kā visas iepriekšējās piedzīvo 1915. gada genocīdu šeit un tagad, nezinot, kas ar viņiem būs rīt. Kara reālijas Armēnijā ir pārāk vitālas. Vēlāk uzdevu sev jautājumu, kā cilvēki spēj dzīvot tādās bailēs, nemitīgi gatavodamies karam. Vērojot armēņus, vēlāk atradu atbildi. Cilvēks nav spējīgs dzīvot nemitīga stresa stāvoklī, tādēļ, no vienas puses, viņš apzinās kara draudus, no otras puses, iemācās nesekot līdzī politikai, norobežoties un vienkārši dzīvot savu dzīvi, dzīvot šodien. Šī norobežošanās no politiskajām aktualitātēm netraucē armēņiem ieaudzināt bērnos tradicionālās vērtības un nemitīgi aktualizēt vēsturisko atmiņu.

Mūsu bērni gribēja izpeldēties, tādēļ pēc skolas apmeklēšanas aizbraucām uz vietējo pludmali. Sevana krasti ir smilšaini, ezers ir milzīgs un izskatās pēc jūras. Ūdens ir šaušalīgi auksts, peldēt negāju. Skābekļa trūkuma dēļ man uznāca nogurums. Ezers ir gandrīz divus kilometrus virs jūras līmeņa.

Pēc atpūtas pludmalē nolēmām aizbraukt un apskatīties vietējo 13. gadsimta sākumā celto baznīcu Jeranosas (armēniski: Yeranos, Երանոս) ciematā, bet iekšā tajā netikām. Vietējie ieteica mums uzbraukt kalnā un apskatīt citu, augšā esošo baznīcu. Sekojām viņu ieteikumam. Kalnā atradām necilu baznīciņu taisnstūra formā bez torņa. Spriežot pēc tāfelītes, kas bija pienaglota pie baznīcas ieejas, to uzcēla 1775. gadā. Likās dīvaini tas, ka baznīcas nosaukums bija nevis svētā Hovhannesa baznīca, bet tieši svētais Hovhanness. Atbildi uz jautājumu, kādēļ tā ir, gan atradu vēlāk, kad jau atgriezies Latvijā. Izrādās, baznīcas ēka var iemiesot svēto, šajā gadījumā svēto Hovhannesu (sv. Jānis), un tādēļ asociēties ar viņu.

Ieejot iekšā, ieraudzījām degošas un izdegušas sveces, lielākas un mazākas apmeklētāju sanestās svētbildes, lakatus, auduma gabalus ar izšūtām ikonām un votīvo, it kā lellei domātu baznīcas maketu. Krita acīs tas, ka visvairāk tur bija Romas katoļu tradīciju pārstāvošo svētbilžu. Īpaši ievērojams bija auduma gabals ar bezvainīgās Marijas sirds attēlu uz tā. Redzētais atstāja mūs neizpratnē par estētiski nebaudāmo interjeru. (13. attēls) Pie durvīm ārpusē ieraudzīju savdabīgu piebūvi, uz kuras bija rakstīts: “Paliksim uzticīgi svētajam Hovhannesam. Varazdats Šahinjans 2010. g.” (14. attēls) Saprātu, ka šādā baznīcas kungu neapmeklētā dievnamā ir iespējams pēc savas patikas atstāt dāvanas tajā dzīvojošajam svētajam un pat piebūvēt kādu arhitektūras elementu. Dīvaini, bet neviena valsts vai Baznīcas instance neliek šķēršļus tādai celtniecībai un labdarībai. Šajā baznīcā nenotiek dievkalpojumi, citādi visiem šiem priekšmetiem te nebūtu vietas. Celtnie ir domāta tautai, kas acīmredzot to ir uzcēlusi par saviem līdzekļiem un turpina to uzturēt.

13. attēls. Jeranosas Hovhannesa baznīcas interjers. 2021. gada augusts.

14. attēls. Piebūve pie Jeranosas svētā Hovhannesa baznīcas ieejas. 2021. gada augusts.

Netālu no baznīcas mēs atradām mazu mājiņu ar arkveida ieeju un metāla krustu augšā. Iekšā ilgāku laiku palikt negribējās. Sienas bija melnas un netīras no vaska svecēm, kuras mēdz pie tām pielipināt. Mājiņa bija pilna ar papīra svētbildēm. Grūti iedomāties, ka šādā lauku pagrabam līdzīgā vietā varētu lūgties vai nodoties reliģiskā satura pārdomām, bet bija skaidrs: tā ir lūgšanu vieta. Tajā brīdī man nebija ne mazākas nojausmas, ko tas viss nozīmē, tomēr intuīcijas līmenī sapratu, ka šādas reliģiskā kulta vietas nav saistītas nedz ar Baznīcas pārstāvošo reliģiju, nedz ar kristietību kā tādu. (15. attēls) Vēlāk šādu atribūtiķu priesteru neapkalpotajās vecajās un jaunajās baznīcās un kapelās jeb *maturos* (armēniski: *maturr*, մատուր) ievēroju visur Armēnijas teritorijā.

15. attēls. *Maturs* Jeranosā netālu no sv. Hovhannesa baznīcas. 2021. gada augusts.

Pēc Jeranosas baznīcas apmeklēšanas Ličkas vidusskolas direktors Gagiks piedāvāja mums ar veco *uaziku* uzbraukt Armagana kalnā un apskatīt vulkāna krāteri. No tik vilinoša piedāvājuma bija grūti atteikties. Brauciens nebija no vieglajiem. Kalna virsotne atrodas 2829 metrus virs jūras līmeņa un standarta ceļa uz turieni gluži vienkārši nav. Ceļā mašīna kratījās tā, ka likās – pa tās aizmuguri izkritīsim ārā. Kalna galā skābekļa trūkuma dēļ bija grūti paelpot un pastaigāt, toties tur augšā mūs sagaidīja interesants apskates objekts – 2009. gadā uzceltā svētās Augšāmcelšanās baznīca ar torni un ciļņiem akmenī altāra daļā. Baznīcā ieraudzīju to pašu dīvaino atribūtiķu, kas bija Jeranosā Hovhannesa baznīcā: cilvēku sanestās svētbildes rāmjos un bez tiem, votīvās mājiņas, lakati un sveces. Pie baznīcas bija vairāki kapakmeņi, kas bija izpildīti senatnīgā manierē. Netālu no baznīcas atradās pusizžuvis ezers, kas arī ir saslavētais vulkāna krāteris. (16. attēls) Nokāpām pie tā. Zeme ūdensmalā bija sasprēgājusī. Ezera krastā atradās nojume, kas bija domāta *matagai* (armēniski: matagh, մատաղ) jeb dzīvnieku upurēšanas rituālam. Kamēr apskatījām baznīcu un vulkāna krāteri, ar mašīnu atbrauca kādi vīrieši. Viņi sāka uzmākties mums ar sarunām un aicināja piedalīties viņu iecerētajā maltītē, kas acīmredzot bija atvieglotā *matagas* versija. Viens no vīriešiem sāka piedāvāt mūsu Anušikai roku un sirdi. Ar pūlēm tikuši vaļā no viņiem, iekāpām mašīnā un devāmies lejup. (17. attēls)

16. attēls. Armagana kalns: kapakmeņi un vulkāna krāteris netālu no baznīcas. 2021. gada augusts.

17. attēls. Armagana kalna baznīca. 2021. gada augusts.

Šķiet, kultūras antropologam un reliģijpētniekam nav intriģējošākas tēmas par *mataghu*. Dzīvnieku upurēšana ir sena, ar kristietību nesaistīta tradīcija. Grūti pateikt, kāda ir tās izcelsme, bet Baznīca ir visādi centusies šo paražu apkarot, tomēr bez panākumiem. Armēņu apustuliskās baznīcas garīdznieki gan mēdz paskaidrot, ka *matagu* nebūtu pareizi saukt par upurēšanu, jo pēdējais upuris bija pats Kungs Jēzus Kristus. *Matagu* iesaka nesaistīt ar upurēšanu, ko praktizēja Israēla tauta, bet gan izprast to kā mīlestības uz Dievu un tuvāko aktu. Armēņi upurē dzīvniekus, lai gan izlūgtos no Dieva kādus labumus, gan pateicībā par jau saņemto. Pēc kultūrantropoloģes Jūlijas Antonjanas atzinumiem šāda asiņaina dzīvnieku upurēšanas tradīcija ir plaši izplatīta arī citur Tuvajos Austrumos un Balkānos: Sīrijā, Gruzijā, Grieķijā, Bulgārijā. *Matagu* izpilda arī tad, kad karavīrs (tēvs, vīrs vai dēls) ir dzīvs atgriezies no kara. Šo rituālu mēģina saistīt ar Baznīcas praksi. Ar upurēšanai sagatavoto dzīvnieku mēdz apstaigāt baznīcu vairākas reizes. Tad lūdz priesteri pasvētīt sāli un ieliek to dzīvniekam mutē. Dzīvnieku nokauj, gaļu izvāra un izdala.

Laikam jau ir kāda saikne starp upurēšanas praksi un grūti sasniedzamo svētvietu apmeklēšanu. Šķiet, vienkāršās tautas pārstāvji cenšas šādi pielabināt garīgās būtnes, kas mitinās augstu kalnos. Šie īpatnējie svētceļojumi kopā ar dāvināšanas un dzīvnieku upurēšanas praksi svētvietā atgādina Tibetā un citur Centrālāzijā populāro kalpošanu kalnu gariem pie brīvdabas altāriem *oboo* (burjatu valodā: tib. *lab rtse*). Paralēles liecina par praktiski neiznīcināmiem un universāliem animisma ticējumiem un praksi neatkarīgi no dominējošās reliģiskās tradīcijas vai tas būtu budisms, vai kristietība.

Apsolītā zeme

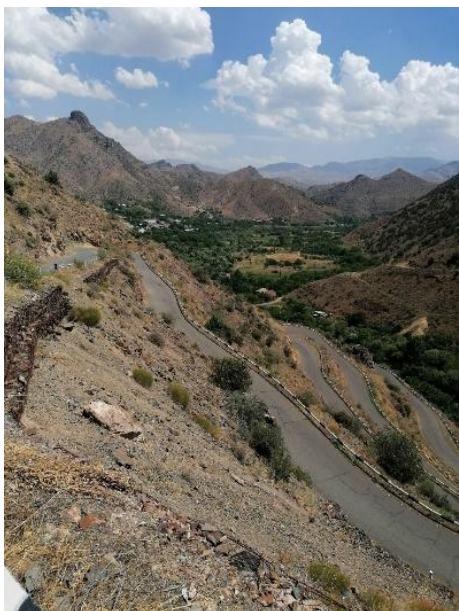
No Ličkas mēs devāmies uz Horbategu (armēniski: Horbategh, Հորբաթեղ), nelielu ciematu, kas atradās ceļā uz Vajocdzora apgabālā esošo Poru, mana vectēva Hamajaka dzimto ciematu, ko bijām iecerējuši apciemot. Horbategā biju noīrējusi naktsmājas. Ciemats kalnos ar līkumainām ieliņām un zaļiem, ēnainiem pagalmiem bija apburošs. Ja kāds jautātu man, kāda ir Armēnija, būtu aizvedusi viņu uz Horbategu. Mūsu naktsmājas atradās netālu no ciemata, tikpat apburošā mazā kanjonā ar kalnu upīti un nelielu ūdenskritumu aiz mājas logiem. Divas mazītiņas apaļas, no akmeņiem celtās divstāvu mājas atgādināja kaķīša dzirnavas no Skalbes pasakas. Teritorija bija sakopta un labi iekārtota: neliels dīķis, lapene un šūpuļsols bija mūsu rīcībā. Atpūsties tur bija īsta bauda. Bija tik patīkami iemigt, dzirdot ūdenskrituma skaņas. (18. attēls)

No rīta devāmies uz Poru, kas ir netālu no Vaikas pilsētas. Izbraucām pilsētiņai cauri. Nobildēju baznīcu, no kuras tajā brīdī izvadīja Arcahas otrajā karā kritušo karavīru. Vēl kādu laiku pēc kara karadarbības vietās varēja atrast bojāgājušo mirstīgās atliekas un tās nogādāja tuviniekiem. Šādos gadījumos bēres aizkavējās.

18. attēls. Naktsmītne Horbategas kanjonā. 2021. gada augusts.

Ceļš uz Poru bija šaurs un vietām pat bīstams. Viena neveikla kustība vai neuzmanība, esot pie stūres, kalnos var beigties bēdīgi. (19. attēls) Vēl neiebraucot ciematā, gar ceļu ieraudzījām gāzesvadus. Armēnijas ciematos gāze tiek piegādāta pa gaisu. Ceļazīme ar uzrakstu Pora lika man nodrebēt saldā priekšnojautā. Beidzot es savām acīm redzēju manu senču zemi un tādējādi arī manu zemi! Cik gadus esmu par to sapņojusi. Ciematā ir pavisam neliels centrālais laukums ar vecu baznīcu. Pēc ciemata priekšsēdētāja teiktā šo dievnamu uzcēla apmēram 1828. gadā. Tā ir veca hipostila celtnē. Koka griestus balsta kvadrātveidīgas ķieģeļu kolonnas. Vienā telpas stūrī ir liels kristāmais trauks. Altāra telpā uz paaugstinājuma ir aizslietnis ar smalku apgleznotu kokgriezumu. Sakarā ar to, ka baznīcā nenotiek dievkalpojumi, tā ir pilna ar jau no iepriekšējiem kalnu baznīcu apmeklējumiem zināmo atribūtiķu. Lakati, izdegušas sveces un Rietumu manierē veidotas svētbildes redzamas gan uz altāra un pie sienām, gan sienas nišās. Man atkal radās sajūta, ka šīs uz baznīcu sanestās lietas, ieskaitot veco 1989. gada kalendāru ar Leonardo da Vinči Madonnas reprodukciju un katolikosa Garegina I portretu, ir dāvanas, kuras neviens cits apmeklētājs nedrīkst piesavināties vai izmest.

19. attēls. Ceļā uz Poru. 2021. gada augusts.

Kamēr apskatījām baznīcu, mūsu mašīnu ar Gruzijas numuriem ievēroja vietējie. Viņi piebrauca ar kravas mašīnu, izkāpa ārā un sāka interesēties, kas mums šeit meklējams. Ciemats atrodas attālā Armēnijas nostūrī. Tajā nemēdz iegriezties svešinieki, tādēļ mūsu ierašanās raisīja vīriešos neviltotu ziņkārību. Teicu, ka meklējam Arakeljanus, jo mans vectēvs Hamajaks Arakeljans ir dzimis šajā ciematā. Viņi ielūdza mūs pie sevis, apsēdināja pie klāta galda un sāka cienāt ar šašliku un dārzeņiem. Pasauca sirmu vecenīti un apvaicājās, vai viņa nezina kaut ko par Arakeljaniem. Viņa teica, ka nevienu cilvēku ar tādu uzvārdu nepazīstot. Tad mūs aizveda pie ciemata vecākā Mesropa, kurš ir nodzīvojis šeit visu savu mūžu un daudz ko zināja. Viņš apsēdināja mūs pie galda savas mājas pagalmā. Sākām runāties. Mesrops teica, ka pēdējais Arakeljans, kas šeit dzīvoja, nomira pirms daudziem gadiem, tomēr vairāki Arakeljanu pēcteči, mainījuši uzvārdu uz Jenokjanu, dzīvo Vaikā un Erevānā.

Erevānā dzīvojot Harutjuns Jenokjans, tiesnesis. Viņam esot brālis un māsas. Vaikā esot veselās divas Jenokjanu ģimenes. Mesrops noņēma ar mums pusī dienas, mēģinādamas sazvanīt kādu no maniem radiniekiem. Kaut kādā brīdī man viss apnika. Tuvojās vakars. Es nožēloju veltīgi pazaudēto dienu. Tad, man par pārsteigumu, Mesrops visbeidzot paziņoja, ka mani radi tūlī nāksot. Pēc brīža tik tiešām ieradās divi vīrieši, viens drukns, gara auguma ar bārdi, otrs parastās miesasbūves sarkanā kreklā. Pirmajā es uzreiz atpazinu savējo, otrais izskatījās man svešs. Kad viņus stādīja priekšā, izrādījās, ka nekļūdījies. Lielais vīrs Emins tik tiešām bija mans radnieks. Otrais Karens bija viņa draugs.

Pēc Mesropa ieteikuma Emins ar draugu aizveda mūs uz kapiem un parādīja ģimenes apbedījuma vietu. Kapakmeņi bija senatnīgi ar uzrakstiem un attēliem, apauguši ar durstīgu, sažuvušu zāli. Kādu laiku mēs pētījām un fotografējām uzrakstus. (20. attēls) Emins laiku pa laikam nikni uzmeta man skatienu, bet tad beidzot atplauka smaidā. Karens iečukstēja man ausī, ka manas acis esot atgādinājušas Eminam viņa māsas acis. Nu es sapratu, ka esmu pieņemta. Pēc

kapsētas apmeklēšanas mums parādīja zemes gabalu pie pašas baznīcas, kur kādreiz stāvēja vecā Arakeljanu māja. No tās palikusi pāri tikai viena siena.

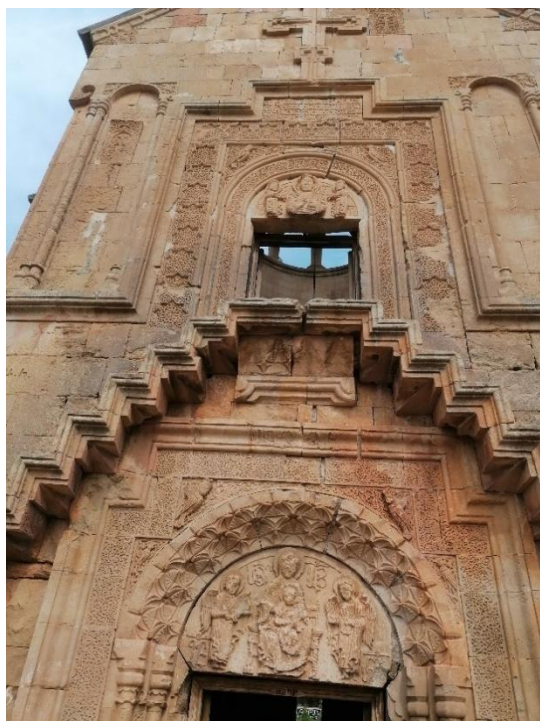
20. attēls. Arakeljanu kapakmens Poras kapsētā. 2021. gada augusts.

Jaunais radnieks aizveda mūs pie sevis uz nesen uzcelto vasarnīcu netālu no Poras. Tur mūs cienāja ar svaigi izceptu šašliku un maizi. Pēc brīža ballītei pievienojās ciemata vecākais Mesrops. Vīri iedzēra un sāka dziedāt populāras armēņu dziesmas. Tas izklausījās tik eksotiski, ka apraudājos. Nevarēju pat sapņot par piebiedrošanos tik kolorītai armēņu kompānijai. Mani allaž ir sajūsminājusi eksotiska, nacionāli iekrāsota vide, vai tie būtu spāņi, gruzīni vai kādas citas tautas pārstāvji. Šis gadījums bija īpašs. Man radās pavisam savāda piederības sajūta. Emins aicināja mūs palikt pa nakti pie viņa, tomēr nolēmām nevienu neapgrūtināt un braukt uz Horbatehu.

Noravankas klosteris (armēniski: *Noravank'*, Նորավանք) un radu būšana

No rīta nolēmām apmeklēt pazīstamo Noravankas klosteri, kas ir pavisam netālu no vectēva Hamajaka dzimtā ciemata. Tā ir unikāla vieta, jo klosteris atrodas kalnos, kas piesaista skatienu ar savu sarkanīgo krāsu. Ceļš uz klosteri pārsteidz ar dabas skaistumu. Klosteris ir dibināts 12. gadsimtā. Divas baznīcas, kas mūsdienās atrodas arhitektūras kompleksā, ir celtas 13.–14. gadsimtā. Kādreiz Noravanka bija svarīgs kultūras un izglītības centrs. 13.–14. gadsimtā šeit bija Sjunikas bīskapu rezidence.

Pazīstamākā ir Dievmātes baznīca, kas ir uzcelta vēlāk par otro baznīcu un ir sava veida mauzolejs. Tas ir celts par prinča Burtega Orbeliana līdzekļiem. Celtnes pirmajā stāvā ir apglabāts gan Burtegs, gan viņa ģimenes locekļi. Otrajā stāvā atrodas baznīca. Celtnē ir diezgan neparasta. Tai ir divi portāli, apakšējais un augšējais. Abus portālus kronē timpāni. Apakšējais attēlo Dievmāti ar bērnu Jēzu erceņģeļu pavadībā, augšējā timpānā var redzēt Pestītāju ar apustuļiem Pēteri un Pāvilu pie viņa labās un kreisās rokas. Arhitektūras elements, kas padara šo baznīcu viegli atpazīstamu, ir simetriskas kāpnes eksterjera zonā, kas ved uz otro stāvu un organiski savieno divus stāvus. Kādreiz vēl pirms brauciena man trāpījās video, kur armēņu priesteris skaidroja kāpņu simboliku. Kāpt augšā ir diezgan bīstami, tomēr cita ceļa uz otro stāvu nav. Līdzīgs ir cilvēka garīgais ceļš. Tas ir sarežģīts un bīstams. Laiku pa laikam mēs pakrītam, bet tad ceļamies un turpinām kāpšanu. (21. attēls)

21. attēls. Svētās Dievmātes baznīca Noravankā. 2021. gada augusts.

Dievmātes baznīcas otrajā stāvā rodas viegluma sajūta. Tā ir gaiša telpa, ko ir iemīlējuši ne tikai dievlūdzejī, bet arī baltie baloži. Gan šī, gan otrā baznīca šajā arhitektūras ansamblī ir ievērojama ne tikai ar portāliem un timpāniem, bet arī ar izsmalcinātiem ciļņiem eksterjerā un interjerā. Tie vietām atgādina ornamentāciju musulmaņu mošejās un pilīs. Baznīcās dažādās vietās var ievērot arī *mukarnas*, kas, domājams, pirmo reizi parādījās Persijas teritorijā islāma arhitektūras ietvaros. Kristina Maranci, aprakstot Noravankas arhitektūras ansamblī sastopamos uzrakstus, secina par uzrakstu tipoloģisko līdzību ar arābu kūfisko kaligrāfijas stilu.¹⁴

Otrā baznīca ir nosaukta sv. Karapeta jeb Jāņa Kristītāja vārdā. Tai ir *gavits* jeb *žamatuns* – kā to sauc armēņi. Virs ieejas ir divi timpāni viens virs otra. Apakšējā timpāna zonā var redzēt Dievmātes un bērna Jēzus attēlu. Tas ir izcils, tomēr, manu uzmanību saista augšējais timpāns. Uz tā ir attēlots Debesu Tēvs veca vīra izskatā. Pa labo roku viņam ir Jēzus uz krusta. Pie krusta stāv Marija un Jēzus mīļākais māceklis Jānis. Dievs Tēvs, pacēlis roku, svētī krustā sisto. Otrajā rokā Viņš tur Ādama galvu, pār kuru nolaižas Svētais Gars baloža veidā. Attēls ir ļoti neparasts. Tas rāda Austrumu kristietības trinitārisma pamatprincipu. Dievam Tēvam ir primārs statuss, šajā attēlā tas ir nepārprotami. Dievs Dēls un Dievs Svētais Gars ir Viņam pakārtoti. Katrs, Dēls un Svētais Gars, pilda savu uzdevumu. Šis attēls vizuālā veidā izklāsta ne tikai Trīsvienības mācību, bet arī cilvēces pestīšanas vēsturi.

Ieejot iekšā *žamatunā*, var redzēt kupolu, ko pašā augšā grezno *mukarnas*. Šo arhitektūras detaļu mēdz saukt arī par stalaktītiem. Tie ir raksturīgi Irānas un Vidusāzijas reģionam un nav nekas cits kā lielākas vai mazākas nišas, kas atrodas rindās cita virs citas. Kupolu gavitā vainago

¹⁴ Christina Maranci, *The Art of Armenia: An Introduction*, 144.

atvere, kas tumšajā telpā ielaiž saules gaismu. Nez kāpēc, Noravanka man patīk vairāk par citiem Armēnijas klosteriem. Iespējams, tā ir palikusi sirdī tādēļ, ka atrodas netālu no vectēva dzimtās vietas.¹⁵

Vakarā jaunais radnieks Emins ielūdza mūs pie sevis ciemos Vaikā. Pieņemšana Emina mājās bija ārkārtīgi sirsnīga. Iepazinos ar radnieka māti Amaliku un māsu Narē, sievu Manē un bērniem Amaliku, Argamu un mazo Leonu. Sēdējām pie bagātīgi kaukāziešu ēdieniem klātā galda. Viss garšoja izcili. Emina māte Amalika skubināja, lai ēdam. Emins skrēja pakaļ manam sešgadīgajam dēlam Dominikam, lai aptaustītu viņa blondos matus, tomēr tas viņam tā arī neizdevās, jo sīkais bija veiklāks par jauno armēņu tēvoci. Viesistabā pie sienas ieraudzīju nelielu Argama, Emina tēva portretu. Jaunie radi pastāstīja, ka viņš bija cilvēks ar lielu sirdi. Viņa sejas vaibsti atgādināja man vectēvu. Gandrīz visiem mūsu ģimenes Arakeljaniem, ieskaitot mani pašu, ir plata seja un lielas acis.

Ceļojums uz Sjuniku (armēniski: Syunik', Սյունիք)

Nākamais mūsu brauciens bija ieplānots uz prominentu Tatevas klosteri (armēniski: Tat'ev, Տաթևի վանք), tādēļ no Vaikas devāmies uz Sisianu (armēniski: Sisian, Սիսիան), kur biju noīrējusi naktsmājas. Bija aizraujoši vērot, kā mainījās daba, kad tuvojāmies Irānas robežai. Armēnijas ziemeļaustrumos kalni ir stāvi un zaļi, vietas ir pasakaini skaistas. Jau pieminētā mākslinieku pilsēta Dilidžana un tās apkaime ir slavena ar vēsumu, ūdeni un zaļiem kokiem. Vietējie mēdz apbrīnot Dilidžanu, lai gan mums, latviešiem un lietuviešiem, tas nav nekas īpašs. Braucot gar Sevana krastiem, kalnus tikpat kā nevar redzēt. Sevana ezers atrodas augstu kalnos. Tā apkaimē var redzēt vien garlaicīgu, izžuvušu līdzenumu. Vajocdzorā uz dienvidrietumiem no Sevana savukārt ir iespējams apbrīnot iespaidīgos kalnu skatus. Dominē brūnā, dzeltenā un pelēkā krāsa. Kalni Vajocdzorā mēdz būt arī daudzkrāsaini. Tuvplānā tie, piemēram, ir gaiši dzeltenī, bet tālumā – tumši pelēki. Vietām kalni ir zaļgani un sarkanīgi. Kad nokļūsti Armēnijas dienvidos Sjunikā, acīm paveras pavisam cits skats. Lēzeni kalni robežojas ar tuksnešainu līdzenumu. Viss izskatās dzeltens. Kalni, akmeņi, smiltis un saule. Saule Armēnijā ir īpaša. Tās gaisma ir zeltaina. Kad atgriezos Latvijā, izjutu zināmu diskomfortu, jo manā uztverē saules gaisma pie mums Latvijā ir izteikti balta, gandrīz elektriska. To bija pamanījusi arī mana māte. Viņa mēdz teikt, ka saules stari Latvijā atgādina operācijas zāles apgaismojumu.

Zemes reljefa dēļ Armēnijas ceļus nevar salīdzināt ar Latvijas ceļiem. Vietām pabraukt ātri nemaz nevar. Ceļā uz Sisianu trāpījās kalnu ezers. Svilpa vējš, bija pavēss. Vīrs un bērni nokāpa pie ūdens, bet es paliku sēdēt mašīnā. Iepriekšējā vakarā Vaikā pie Emina uz mājas terases man bija iedzēlis vietējais moskīts. Kāja pamatīgi uztūka, bija uznākusi miegainība, tādēļ izvēlējos kādu brīdi nosnausties, kamēr manējie izbauda kalnu ezera panorāmu. Ūdens šajā reģionā ir retums, tamdēļ par katru sastapto ūdens tilpni esi sajūsmā.

¹⁵ Par Noravankas arhitektūru lasi vairāk: O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 437–460.

Apmeklējām arī prominento Karahundžu (armēiski: K'arahundj, Կարահունջ) jeb megalītu kompleksu, ko armēņi sauc par Zorats karer (armēniski: Չորաց Զորեր). Nolikuši mašīnu ceļa malā, vispirms apskatījām Sjunikas mākslinieka Ašota Avagjana 2007. gadā sagatavoto brīvdabas instalāciju ar lieliem akmeņiem un petroglifiem uz tiem. Mākslinieks ir mēģinājis imitēt autentiskos megalītus. Uz tāfelītes, kas ir piestiprināta pie kāda instalācijas akmeņa, varēja lasīt kaut ko par kosmisko procesu nepārtrauktību. Šie teksti bija aicināti noskaņot tūristus uz turpmāko megalītu kompleksa apmeklējumu. Kaut kur tālumā eksotiskā izskata jauneklis zirga mugurā ganīja lopus. Megalīti atradās turpat netālu. Daži no tiem ir līdz trim metriem augsti. Daudzos akmeņos augšpusē ir izurbti caurumi, kas ļauj interpretētājiem minēt, ko šie pirms pieciem vai vairāk tūkstošiem gadu novietotie akmeņi nozīmēja. Var gadīties, ka šeit atradās sena observatorija. Ir izskanējis minējums, ka megalīti bijuši saistīti ar mirušajiem. (22. attēls)

22. attēls. Megalīti Karahundžā. 2021. gada augusts.

Nakšņojām Sisianā. Pamodos vēl vairāk satūkusi, šoreiz arī sejā. Devāmies uz Tatevu. Ar mašīnu tikām līdz Halidzorai. Nolēmām izmēģināt jauno gaisatrošu ceļu, kas sāka darboties 2010. gadā un ir gandrīz sešus kilometrus garš. Tas savieno Halidzoras ciematu un Tatevas klosteri. Halidzorā mans telefons nokrita uz akmeņiem. Ekrāns bija sasists, telefons vairs nedarbojās. Noskaņojums bija sabojāts. Nebija zināms, vai atgūšu Armēnijā uzņemtās bildes. Par spīti tam brauciens ar vagoniņu bija aizraujošs. Mums pavērās kolosāls skats uz kalniem, aizām, lejā esošajām mājīnām un 17. gadsimtā tapušo tuksneša klostera (armēniski: *Tat'evi anapat*)

arhitektūras ansambli. Katru dienu Tatevu apmeklē daudz tūristu. Vagoniņā ar mums kopā bija raiba publika, arī sievietes hidžābos. Šķiet, viņas bija ieradušās no netālu esošās Irānas. (23. attēls)

23. attēls. Skats no vagoniņa Tatevā. 2021. gada augusts.

14.–15. gadsimtā Tatevas klosteris bija lielākā universitāte Armēnijā. Tajā mācīja filozofiju, teoloģiju, fiziku, matemātiku, astronomiju, vēsturi, arhitektūru, gramatiku, literatūru, kaligrāfiju, miniatūras un sienu gleznojumu mākslu, kā arī mūziku. Mācības ilga septiņus vai astoņus gadus.

Klostera nosaukums Tateva (*Tathev* – Ta t’ev – armēniski: dod spārnus) ir saistīts ar kādu leģendu. Meistars, kas cēla šo klosteri, lūdz strādniekus, kas ir sapulcējušies lejā, iedot viņam divas skaidas. Paņēmis skaidas rokās, viņš tās noskūpst ar vārdiem: “Ogin surb ta t’ev” (“Svētais Gars lai dod spārnus”). Aiz viņa pleciem izaug spārni un meistars aizlido nezināmā virzienā. Strādnieki bez viņa nevar nojaukt koka sastatnes. Kā to izdarīt, zina tikai meistars. Pēc kāda laika tauta sāk baumot, ka meistars esot redzēts Konstantinopolē. Celtnieki sūta cilvēku uz Konstantinopoli, lai viņš uzmeklētu meistar, ko viņam izdodas atrast, tomēr meistars nepiekrīt atgriezties ciematā, tikai izstāsta, kādā veidā sastatnes izjaucamas. Sūtnis atgriežas un nojauc sastatnes – kā meistars viņam iemācījis. Klosteri nosauc par Tatevu par godu meistaram, kura vārdus “Ogin surb ta t’ev” Dievs ir sadzirdējis.¹⁶ (24. attēls)

¹⁶ A.T. Ganalanian, *Armianskie predanii*, predanie 581 (Erevan: Izdatelstvo AN Armianskoi SSR, 1979), 183–184.

24. attēls. Tatevas klosteris. 2021. gada augusts.

Domājams, ka 4. gadsimtā Tatevas klosteris kļuva par svarīgu izglītības centru. Tas bija arī Sjunikas valsts politiskais centrs. Galvenā baznīca, kas ir nosaukta sv. Pētera un Pāvila vārdā, ir uzcelta 895. gadā. Tās cilindriskais kupols pārstēdz ar savu formu un izmēriem. 930. gadā baznīcas sienas greznoja freskas, kas mūsdienās ir pilnībā zudušas. Kādreiz galvenajā apsīdā atradās lielais Jēzus Kristus attēls. Uz rietumu sienas bija apskatāma pēdējās tiesas aina, uz ziemeļu sienas bija Kristus piedzimšanas attēls. 18. gadsimtā dienvidu apsīdu papildināja ar piebūvi, kas ir Grigora Tatevatsi mauzolejs. 19. gadsimtā rietumu pusē uzcēla zvanu torni. Kreisajā pusē no galvenās ieejas 1087. gadā uzcēla sv. Astvacacinas (sv. Dievmātes) baznīcu. Uz dienvidiem no galvenās baznīcas zemestrīces laikā cietušās baznīcas vietā 1295. gadā uzcēla jaunu sv. Grigora baznīcu.¹⁷

Tatevā lielu ievērību ir guvis tā sauktais Gavazans jeb zizlis, ko uzcēla 904. gadā. Tā ir astoņstūra akmens kolonna uz šarnīra, kas mēdza sašūpoties katru reizi, kad tuvojās zemestrīce vai ienaidnieku karapulks.¹⁸ Gavazana stabu mūsdienās kronē *hačkars*. Gavazanam ir vizuāla līdzība gan ar indiešu *stambhām*, kas ķēniņa Ašokas valdīšanas laikā simbolizēja pasaules asi, gan ar šamaņu slitām, kurām Centrālāzijas reģionā ir līdzīga nozīme, gan ar tibetiešu uzvaras karogiem,

¹⁷ Zaruhi Orbelyan, *Putevoditel po Armenii: religiia, istoriia, priroda, kultura*, 187–188. Detalizētāk par Tatevas arhitektūru skatīties izdevumu: O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 159–180.

¹⁸ Zaruhi Orbelyan, *Putevoditel po Armenii: religiia, istoriia, priroda, kultura*, 187.

kurus mēdz uzstādīt pie tempļiem vai *stūpām* un tādā veidā apliecināt *Dharmas* jeb Budas mācības uzvaru pār nezināšanu.

Sv. Pāvila un Pētera baznīca ir ievērojama ar lielu portālu un ciļņiem akmenī. Dievmātes baznīcas konusveida tornis pēc 1931. gada zemestrīces ir atjaunots divas reizes. 1980. gadā torņa restaurācija nebija veikta precīzi pēc sākotnējā parauga, tamdēļ tornis bija tapis īsāks. Otrajā restaurācijas reizē 2018. gadā baznīcas tornis atguva pirmatnējo formu.

Tatevas klosteris ir bijis daudziem vēsturiskiem notikumu liecinieks. Tas ir piedzīvojis gan zemestrīces, gan ienaidnieku uzbrukumus. Seldžuki iznīcināja desmit tūkstošu rokrakstu kolekciju, ko bija izveidojuši Tatevas iemītnieki. 14. gadsimtā klosteri izpostīja Tamerlāns.¹⁹

Lielā armēņu ģimene

Svētdien nokļuvām atpakaļ Vaikā. Nolēmām piedalīties liturģijā vietējā baznīcā. Tā ir pavisam jauna un neliela baznīca ar interesantu *hačkaru* kompozīciju pagalmā. Ir pārsteidzoši, ka baznīca šeit ir atvērta dienu un nakti. Šī nebija pirmā reize, kad apmeklējām *Pataragu*. Lielākā baznīcēnu daļa gan pavadīja laiku nevis dievnamā, bet tā pagalmā. Pēc liturģijas mūs gaidīja pārsteigums. Uz Vaiku no Erevānas bija atbraucis Poras ciemata vecākā Mesropa pieminētais tiesnesis Harutjuns Jenokjans, neliela auguma vīrs, kura sejā es saskatīju kaut ko savu. Jāteic, ka pirms šīs tikšanās man nebija ne mazākas vēlmes ar viņu iepazīties. Viņa profesionālā nodarbošanās iedvesa zināmu respektu un bailes.

Sasveicinājāmies un devāmies pie Emina uz vasarnīcu, kur Harutjuns mani rūpīgi iztaujāja par vectēvu, viņa tēvu un māti. Viņš pastāstīja, ka vairāk nekā pirms simts gadiem mans vecvectēvs Hačatur, sastrīdējies Porā ar savu tēvu, atstāja ciematu uz visiem laikiem. Vairs par Hačaturu un viņa pēctečiem Armēnijā palikušajai ģimenei nekas nebija zināms. Harutjuns, kuru saīsināti mēdzam saukt par Harutu, pēc mana lūguma uzzīmēja uz lapas ģimenes koku. Biju pārsteigta par to, cik rūpīgi armēņi glabā informāciju par saviem senčiem. (25. attēls)

¹⁹ Ibid., 188.

25. attēls. Kopā ar radiem Harutu un Eminu Jenokjaniem 2021. gada augustā.

Tajā pašā vakarā Haruts aizveda mūs uz Erevānu, kur mūs sagaidīja viņa sieva, bērni, māšas un brālis ar sievu un bērniem. Lai gan bija jau vēls, viņi visi pacietīgi gaidīja, lai varētu ar mums iepazīties. Ienākot pa durvīm, ieraudzīju smaidošo Hakobu, Haruta brāli, un visus pārējos. Haruta un Hakoba māsa Gajanē atgādināja man manu māti. Pārsteidza, ka Gajanē, būdama manai mātei ceturtais pakāpes māsiņa, ir viņai tik ļoti līdzīga. No ārienes līdz raksturam un profesijai – viss viņa atgādināja man mammu. Tagad Erevānā ciemos pie Gajanē es bieži mēdzu jokot, ka man ir sajūta, ka nekur no Rīgas neesmu aizbraukusi. Jaunie radnieki teica, ka viņi ir laimīgi atgūt mūs savā lielajā ģimenē. Mana sirds bija pārpilna. Piepildījās mans lielākais sapnis par lielu armēņu ģimeni. Ir kolosāli justies piederīgai klanam. Šīs ilgas pēc piederības laikam ir tas, ko esmu pārmantojusi no saviem armēņu senčiem. Lai gan ļoti vēlējos, savas emocijas kā latviete es nemācēju izpaust. Man trūka ekspresijas, ko jaunie radi arī ievēroja.

Horvirapa (armēniski: Khor Virap, Խոր Վիրապ), Geharda (armēniski: Geghard, Գեղարք) un Garnī (armēniski: Garrni, Գարնի)

Tiesnesis Haruts, kurš vēlāk kļuvis par manu mīļāko radnieku, mūs bezgala lutināja. Sakarā ar to, ka noīrētos apartamentus Erevānā mums atteica pēdējā brīdī, Haruts aizveda mūs uz viesnīcu Erevānas centrā. Viesnīcu viņš apmaksāja pats. No rīta viņš atsūtīja savu šoferi, kurš aizveda mūs uz Horvirapu. Šī prominentā svētvieta atrodas Ararata ielejā 32 kilometru attālumā

no Erevānas. Braucot uz turieni, mēs pirmo reizi ieraudzījām Ararata sniegotās virsotnes, kuras armēņi mēdz saukt par lielo un mazo Masisu (armēniski: **Masis, Մասիս**). Tas mani saviļņoja, jo par Araratu biju lasījusi tikai Bībeles tekstā. Masisu mēs ne reizi vien redzējām turpmāko braucienu laikā, ceļojot no Erevānas uz Vaiku. (26. attēls) Nav noslēpums, ka armēņiem ir īpašas jūtas pret šo kalnu, kas kādreiz atradās Armēnijas teritorijā un pašreiz pieder Turcijai. Masisu uzskata par Armēnijas simbolu. Tas ir attēlots Armēnijas valsts ģerbonī. Par to mēdz sacerēt leģendas un dziesmas. Ararata kalnā ir daudz pussagruvušu seno armēņu baznīcu un *hačkaru*, kuriem ir neapšaubāma kultūrvēsturiska vērtība. Araratu mēdz saistīt ar Vecās Derības Radīšanas grāmatas stāstu par Noasa šķirstu. Saskaņā ar to – šķirsts piestāja tieši pie Ararata kalna. Zīmīgi, ka armēņu tauta ir saglabājusi nostāstus par Masisu un Noasa šķirstu. Pastāv, piemēram, šāda leģenda:

Noasa šķirsts, peldot virs nezināma kalna, ar dibenu aizskāra tā virsotni un kalns iedimdējās. Kalnu nosauca par Grgur (no vārda *grgral* – dimdēt). Tad šķirsts, skanot vārdiem „Sipan, pieņem mani”, tuvojās Sipana kalnam. Sipans atbildēja: „Peldi pie Masisa, viņš par mani ir augstāks.” Šķirsts, tuvojoties Masisam, sāka lūgties: „Masis, pieņem mani”, un Masis atbildēja: „Lec virsū!”. Noasa šķirsts nostājās virs Masisa virsotnes un tur tas atrodas vēl šobaltdien.²⁰

26. attēls. Ararata kalna virsotnes. 2021. gada augusts.

Horvirapa ir ļoti nozīmīga vēsturiska vieta, kas ir saistīta ar Armēnijas pievēršanu kristietībai. Kā jau teikts, pirmais Armēnijas kristianizācijas vilnis bija saistīts ar Kristus mācekļu Tadeja un Bartolomeja vārdu. Par otro kristietības sludināšanas vilni, kā arī Armēnijas kristīšanu 301. gadā var pateikties sv. Grigoram Apgaismotājam (armēniski: *Surb Grigor Lusavorich', Գրիգոր Լուսավորիչ*). 5. gadsimta vēsturnieka Agatangela (armēniski: *Agat'angeghos*,

²⁰ A.T. Ganalanian, *Armianskie predaniia*, predanie 28, s. 54.

Ագաթանգոս) darbā par Armēnijas vēsturi var lasīt, kā nežēlīgais ķēniņš Trdats III, kristiešu ienaidnieks, iemeta Grigoru dziļā bedrē (armēniski: khor virap, խոր վիրապ) Artašatā. Tur Grigors bija spiests pavadīt trīspadsmit garus gadus. Viņu atbrīvoja sakarā ar ķēniņa saslimšanu. Trdats esot kļuvis līdzīgs cūkai. No šīs kaites ķēniņu esot dziedinājis sv. Grigors. Saņēmis pamatīgu mācību, ķēniņš kristījās un pasludināja Armēniju par kristīgu valsti.²¹ (27. attēls)

27. attēls. Dziļā bedre Artašatā. 2021. gada augusts.

Horvirapas klosteris atrodas bijušās galvaspilsētas Artašatas teritorijā. No Horvirapas paveras brīnišķīgs skats uz Araratu. Šajā vietā kādreiz bija cietums, kas izskatījās kā pazemes alas. 642. gadā virs tās alas, kurā bija iemests Grigors Apgaismotājs, uzcēla baznīcu. Mūsdienās ir iespējams nokāpt sešus metrus dziļajā bedrē un iztēloties, kā Grigors dzīvoja šeit trīspadsmit gadus. Vēl klostera teritorijā atrodas Dievmātes baznīca, ko uzcēla gan krietni vēlāk, t. i., 17. gadsimtā. Klostera teritorijā ir arī citas ēkas, piemēram, celles, viesu nami u. c. Apmeklējām Horvirapu dienas laikā. Bija ļoti karsts. Uz vakara pusi meitai Anušikai kļuva slikti, naktī sasirguši jutāmies arī mēs ar vīru Ramūnu. Sešgadīgais dēls Dominiks vienīgais bija vesels. Jautājums, vai visi trīs Horvirapā dabūjām saules dūrienu vai vainīgs bija ceļa restorāna ēdiens, tā arī palika neatbildēts.

Nākamajā dienā, par spīti mūsu sliktajam veselības stāvoklim, nespējām atteikt Harutam, kurš bija nodomājis mūs aizvest uz Garnī un Gehardu. Garnī atrodas netālu no Erevānas gleznainā

²¹ Agatangelos, *Zhitie i istoriia sviatogo Grigora* 212 sq. // *Istoriia Armenii*, per. S. drevnearmianskogo, vstupitelnaia statia i kommentarii K.S. Ter-Davtian i S.S. Avershatian, elektronnaia versia V. Atabekian, A. Muradian (Erevan: Nairi, 2004), pieejams: <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/agathangelos/ru/02.html> (skatīts 28.07.2024.).

vietā. Galvenais apskates objekts šeit ir senais 1. gadsimtā celtais templis, kas pārstāv hellēnisma periodu Armēnijā. Kādreiz šeit bija ne tikai templis, bet arī cietoksnis ar veselu pils ansambli. Mūsdienās šajā teritorijā var apskatīt ne tikai svētnīcu, bet arī pirtis, kas sastāvēja no pieciem kambariem. Templis ir veltīts dievam Mitram. 17. gadsimtā tas cieta zemestrīcē un tika atjaunots 1970. gadā. Templī valda svešāds gars. Lai nokļūtu templī, ir jākāpj pa augstiem, stāviem pakāpieniem, kas, šķiet, nemaz nav piemēroti vidēja auguma cilvēkam. (28. attēls) Tā kā templis atrodas uz klints, no turienes paveras brīnišķīgs skats uz Azata aizu. Tās redzamības zonā ir apskatāma tā sauktā akmeņu simfonija, kas ir nekas cits kā vulkāniskie ieži. Tās izskatās kā blakus cits citam novietoti bazalta stabi, kas kā tādas nokārušās stabules atgādina milzīgas ērģeles.²²

28. attēls. Garnī templis. 2021. gada augusts.

Geharda pārsteidza ar to, ka klostera ansambļa teritorijā sakrālās celtnes ir daļēji izcirstas klintī. Tas pats ir sakāms par *hačkariem*, kas šeit ir uz katra soļa. Bija sajūta, ka klosteris ir izaudzis no kalniem. Tas esot pastāvējis šajā vietā vēl 4. gadsimtā, tomēr 9.–10. gadsimtā arābi to nolīdzinājuši līdz ar zemi. Mūsdienās tur esošās ēkas ir celtas 12.–13. gadsimtā. Galvenā – 1215. gadā celtā svētnīca – saucas Katogike. Tā ir krustveida baznīca ar ciļņiem. Arhitektūras kompleksā ir arī citas celtnes. Ievērību pelna gavits, kurā var apskatīt lieliskās *mukarnas* jeb stalaktītus. Īpaši iespaidīgs ir augšējais *žamatuns*, kas ir izcirsts klintī un papildināts ar *hačkariem* *žamatuna* sienas

²² Vairāk par Garnī arhitektūru var izlasīt: O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 47–74.

zonā.²³ Kad bijām Geharda klosterī, tur notika vakara dievkalpojums. Priestera dziedāšana piepildīja telpu un lika man justies pavisam īpaši. Šī pieredze bija tik spēcīga, ka sirdī uz īsu brīdi pat iezagās doma par konvertēšanos Armēņu apustuliskajā baznīcā. (29. attēls)

29. attēls. Geharda 2021. gada augustā.

Armēņu radinieki apdāvināja mūs ar uzmanību, mīlestību, ēdamām un dzeramām lietām. Paņemot līdzī visus augļus, riekstus un cita veida gardumus nemaz nebija iespējams. Tbilisi mēs bijām spiesti atstāt daļu ēdamā mūsu gruzīnu saimniecei Irmāi.

Gaidot atgriešanos Armēnijā

Mana atgriešanās Latvijā bija psiholoģiskā ziņā traumatiska. Lidmašīnā nevarēju noturēt asaras. Rīgā, braucot no lidostas uz mājām, skatījos pa mašīnas logu un viss, gan cilvēki, gan daba, gan arhitektūra šķita bezkrāsaini. Saules gaisma izraisīja diskomfortu, jo tā šķita man elektriski balta. Meita Anuška ieminējās, cik ļoti viņai šeit pietrūkst armēņu “Ha, džan”²⁴ izteiciena un cilvēku ekspresīvās uzvedības. Šī viņas piezīme lieku reizi mani sāpināja. Kļuva skaidrs, ka mana sirds bija palikusi Armēnijā. Adaptācija un atgriešanās darba ritmā prasīja pāris nedēļas. Pirms mācību gada sākuma tūlīt pēc atgriešanās no Armēnijas braucām uz Lietuvu pie vīra radiem un arī tur es jutos neomulīgi, lolojot atmiņas par atgūto vectēva Hamajaka dzimteni. Mēs nolēmām apmeklēt Armēniju atkal nākamā gada aprīlī. Armēņi svin Lieldienas kopā ar Rietumu baznīcu un

²³ Vairāk par Gehardas arhitektūru skat.: ibid., 315–348.

²⁴ Kad uzrunā kādu, pasakot, piemēram, „Gajanē džan” (tulkojumā: Mīļā Gajanē), saņem atbildi „Ha, džan”, (tulkojumā: „Jā, mīļais/mīļā”. Šai frāzei ir zināma emocionāla slodze.

universitātē klusajā nedēļā ir brīvlaiks, tādēļ izdomājām, ka nebūtu slikti pieredzēt armēņu Lieldienas.

Sākās rudens semestris universitātē. Kādu nakti, kas bija brīva no gatavošanās lekcijām, man trāpījās krievu etnoloģes Nataljas Krjukovas raksts par armēņu vernakulāro jeb tautas kristietību. Atradu arī citu etnologu rakstus. Būtiski ir Jūlijas Antonjanas pētījumi par šo tēmu. Etnologi, kurus dēvē arī par kultūrantropologiem, mēdz ievākt labu faktoloģisko informāciju. Lasot tai naktī pieminēto pētnieku rakstus, es atradu apstiprinājumu savām aizdomām par to, ka aiz redzētām armēņu pamestajām kalnu baznīcām un *maturos* esošās atribūtikas slēpjas cita, nekristīgā reliģiozitātes forma. Jāsaka gan, ka etnologu tā sauktajā vernakulārajā kristietībā tik tiešām visbiežāk figurē kristīgā simbolika, kas būtu – baznīcas, svētbildes, svēto vārdi, armēņu svēto sacerētās grāmatas, Bībele un tamlīdzīgi. Kas attiecas uz šīs populārās reliģijas būtību, tad tas ir drīzāk animisms, kam ir acīmredzams sakars arī ar mediju šamanismu. Interesanti salīdzināt armēņu vernakulāro reliģiju ar mūsdienu latviešu neopagānismu. Reliģiskās atribūtikas ziņā latviešu dievturība un modificētais animisms kā tāds ir norobežojies no kristietības, lai gan kristīgo ideju klātbūtni latviešu dainās nemaz nebūtu iespējams apšaubīt.

Krjukovas darbos izlasīju par armēņu populāro *surbu* (armēniski: surb, սւրբ) jeb svēto kultu, kas ir pamatā tā sauktajai vernakulārajai kristietībai. Lai gan atsauce šeit ir uz kristīgo svēto vārdiem, aiz tiem slēpjas gari, kuriem nav nekāda sakara ar pieminētajiem svētajiem kā vēsturiskām personām un kristīgās baznīcas aizbildņiem. Šāds svētais var parādīties kādam sapnī baltās drēbēs tērpta vīrieša izskatā un lūgt cilvēkam viņu atrast, piemēram, viņa paša mājas pagalmā. Cilvēks sāk rakt zemi un izrok kādu sakrālu priekšmetu, pieņemsim, *hačkaru*. Tad svētais no jauna uzrunā cilvēku sapnī un lūdz viņu uzsākt *hačkara* godināšanas praksi. Parasti tā izpaužas kā upurēšana *hačkaram* vai citam atrastajam priekšmetam, kas iemieso *surbu*. Pēc tam arī kādam citam cilvēkam tas pats *surbs* parādās sapnī un aicina apmeklēt viņu un upurēt viņam, ja nu šis cilvēks vēlas atrisināt kādas savas problēmas, piemēram, atgūt veselību. Tā aizsākas konkrēta *surba* kulta.

Pēc maniem novērojumiem – vernakulārie kulti allaž ir piesaistīti kādam materiālam objektam. Šajā gadījumā *surbs* asociējas ar kādu priekšmetu, vai tas būtu *hačkars*, veca grāmata ar reliģisku saturu, kāds cits sakrāls objekts, *maturs*, kas ir cilvēku uzceltā kapela vai veca baznīca. Īpašu *surbu* grupu veido dabas objekti. Tie varētu būt lieli akmeņi, koks vai kāds cits dabas objekts. Pie Krjukovas atradu atbildi uz savu jautājumu, kādēļ tādās pielūgsmes vietās valda nekārtība. Kādēļ izdegušo sveču pārpalikumi, vecas lupatas, izbalējušas svētbildes un tamlīdzīgas lietas nenovāc un telpu kārtīgi neiztīra? Izrādās viss, kas ir *maturā* vai citā *surba* pielūgšanas vietā, pieder viņam. To nedrīkst aiztikt, citādi *surbs* var atriebties. Kārtot tādu vietu var tikai nevainīga meitene, un tas parasti notiek reizi gadā. Ir būtiski tas, ka šādai *surbu* būšanai nav nekāda sakara ar oficiālās Baznīcas mācību un praksi.²⁵

²⁵ Skaties, piemēram, N.V. Kriukova, “Religiia pastvi: selskie *surbi* v sovremennoi Armenii”, *Vestnik antropologii*, nr. 3 (47), (2019): 258, pieejams: *Крюкова Н. Религия паствы: Сельские сурбы в современной Армении. Вестник антропологии*, № 3, 2019 (skatīts 23.11.2024.).

Poļu izcelsmes pētnieks Konrads Sekerskis (*Siekierski*) gan izsaka minējumu, ka vernakulārā reliģija Armēnijā ir kļuvusi aktuāla padomju laikos, kad oficiālā baznīcas prakse bija aizliegta un baznīcas slēgtas.²⁶ 2024. gada septembrī mūsu privātās sarunas laikā etnoloģe Jūlija Antonjana pastāstīja, ka *maturi* tik tiešām ir samērā jauna parādība. Kad visas baznīcas Padomju Savienības laikos bija slēgtas, 20. gadsimta sešdesmitajos gados parādījās *maturi*. Armēņu lauku mājās priekšmetus, kuriem bija *surbu* statuss, mēdza glabāt mājas sienas nišās. Kad cilvēkiem lika pārvākties no privātmājām uz daudzstāvu mājām, viņi uzcēla netālu no mājokļa *maturus* un relikvijas vai tekstus, kas asociējās ar *surbu* būšanu, sāka uzglabāt tur. Tādā veidā izdevās izvairīties no nepārtrauktas svešu cilvēku klātbūtnes privātajās dzīvojamajās telpās. Tas bija arī zināms drošības garants tam, ka likuma sargi, ja nu pēkšņi uzsāk dzīvoklī kratīšanu, neatrod tajā reliģiskus priekšmetus.

Sākumā ļoti ilgojos pēc jaunajiem radiem. Pāris mēnešus biju sarakstē ar Eminu. Par cik viņš neprot nevienu citu valodu kā vienīgi armēņu, izmantoju situāciju, lai pamācītos sarunvalodu, vismaz rakstiskā formātā. Bieži bija sarežģīti viņa rakstīto saprast, jo Emins nelieto literāro valodu, ko esmu mācījusies no armēņu valodas pašmācības grāmatas, bet gan sarunvalodu, turklāt ar Vaikas dialekta īpatnībām. Pēc kāda laika Eminam sarakste apnika un viņš pārstāja par mums interesēties. Mans otrais radnieks tiesnesis Haruts no Erevānas gan ir bijis uzticīgāks. Ar viņu turpinām regulāri sazvanīties līdz šim laikam. Kopš viņš ir iegādājies jaunu, plašāku dzīvokli vienā no jaunajiem Erevānas rajoniem, Haruta ģimene izmitina mūs katru reizi, kad esam Erevānā, un uzņemas visas rūpes par mums. Kad mēdzu braukt tur viena pati, Haruts un Sona sagaida mani atplestām rokām. Mūsu dēls Dominiks Harutu ir īpaši iemīlējis un raud ik reizi, kad mums jādodas atpakaļ uz Latviju.

Otrais brauciens uz Armēniju (2022. gada aprīlī)

Jerablura (armēniski: Yerrablur, Երեւաբլուր)

Skaitīju mēnešus un nedēļas, līdz pienāca brīdis iekāpt lidmašīnā un doties uz Erevānu. Lidostā mūs sagaidīja Haruts. Bija tik patīkami no jauna dzirdēt armēņu valodu. Rīgā tobrīd bija agrs pavasaris, gandrīz ziema, bet Erevānā augļukoki jau ziedēja. Bija pavisam silts. Nākamajā dienā devāmies ciemos pie manas Rīgas draudzenes Irinas Ter-Tačatjanas vecākiem Surena un Susannas. Mūs uzņēma ļoti sirsnīgi, pacienāja un aizveda uz netālu esošo Jerabluru (tulkojumā: “uz trim pakalniem esošs”). Tas ir vairāk nekā 19 hektāru plašs zemes gabals, kur ir apglabāti pirmajā un otrajā Arcahas (Kalnu Karabahas) karā kritušie karavīri. Tur mitinās arī viņu mātes un atraitnes. Bija grūti noskatīties uz šo cilvēcisko traģēdiju. Viena Jerabluras zona ir domāta pirmajā karā kritušo kapiem. Otrajā karā kritušie ir apglabāti citā kapsētas zonā. Virs jaunajiem kapiem ir Armēnijas valsts karogi. Skatam paveras milzīgs lauks, kur ir bezgala daudz kapu ar jauno puīšu portretiem un tikpat daudz karogu, vesela karogu jūra. Šur tur ap kapiem rosās sievietes: sakārto kapus, noliek ziedus, dedzina vīraku. (30. attēls)

²⁶ Konrad Siekierski, “The Armenian Apostolic Church and Vernacular Christianity in Soviet Armenia”, *Keston Newsletter*, No 18, 2013, pp. 15–19.

30. attēls. Jerablura. 2022. gada aprīlis.

Surens pieveda mūs pie viņu pašu radnieka Alena kapa. Pūsis dienēja otrā Karabahas kara laikā un krita 21 gada vecumā. Turpat uz soliņa sēdēja viņa tuvās radnieces. Mēs aprunājāmies un man radās vainas izjūta par to, ka mums, Latvijas iedzīvotājiem, nenākas ikdienā piedzīvot karadarbību. Karš Armēnijā ir ikdiena. Gaisotne šajā milzīgajā memoriālā bija tik smagnēja, ka beigās nespēju noturēt asaras. Vēlāk vīrs atzinās, ka ar viņu notika kas līdzīgs. Šai sēru pilnajā vietā ir uzcelta moderna baznīca. Pie baznīcas ieejas ir *hačkars* ar Dievmātes un bērna Jēzus attēlu augšējā daļā. Tas ir vēl viens atgādinājums par sērojošajām Jerabluras mātēm.

Mugnī (armēniski: *Mughni*, Մուղնի) klosteris

Mums paveicās būt Armēnijā visas klusās nedēļas garumā. Pūpolsvētdienā kopā ar Haruta māsu Gajanē un viņas meitu Olgu mēs apmeklējām 14. gadsimta svētā Gevorga klosteri Mugnī apdzīvotajā vietā netālu no Aštarakas. Klosteris atrodas 20 kilometru attālumā no galvaspilsētas. Gajanē nopirka mums katram pa zaļam vainagam, kas simbolizē atdzimšanu. Pūpolsvētdienā to mēdz uzlikt galvā gan sievietes, gan vīrieši. Baznīcas ēka izceļas ar īpatnēju krāsu. Arhitekts bija izvēlējies izmantot pelēko un oranžo akmeni pamīšus. Baznīca ir krustveida būve ar diviem torņiem. Galvenais konusveida kupols ir uz cilindra. Baznīcas ieejas zonā atrodas arkāde. Virs tās ir otrs mazāks tornis, kas pilda zvanu torņa lomu. Baznīcā var apskatīt 17. gadsimta freskas, kā arī

jaunāka laika ikonogrāfiju.²⁷ Freskas Armēnijas baznīcās allaž piesaista uzmanību, jo tās šeit ir retums. No milzīga cilvēku un degošo sveču daudzuma baznīcā bija ļoti silts. (31. attēls)

31. attēls. Mugnī. 2022. gada aprīlis.

Sagmosavanka (armēniski: *Saghmosavank'*, Սաղմոսավանք)

No Aštarakas mēs devāmies uz prominentu Sagmosavanku (burtiski Psalmu klosteri), kas ir Kasahas upes labajā krastā. Sagmosavankas klostera arhitektūras komplekss izceļas ar savu viengabalainību. Kopā arhitektūras ansamblī ir četras ēkas: divas baznīcas, gavīts jeb *žamatuns* un grāmatu glabātuve, tomēr visas četras celtnes ir apvienotas ar kopīgām sienām un durvīm starp tām, kas arī padara visas četras celtnes par caurstaigājamām un savā starpā savienotām telpām. Vislielākā celtnē ir gavīts. Tā kupols ir ar nošķeltu augšdaļu, tādēļ saules stari brīvi ieplūst iekšā un apgaismo ar ornamentiem rotāto kupolu. Šķērsojot gavita telpu, nokļūst krustveida surb Siona baznīcā, kas ir celta 1215. gadā. Otro nelielo sv. Dievmātes baznīcu uzcēla vēlāk, 1235. gadā baznīcas ir papildinātas ar minēto gavitu un 13. gadsimta vidū – ar grāmatu glabātuvi. (32. attēls)

²⁷ Vairāk par klosteri lasi: O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 461–475.

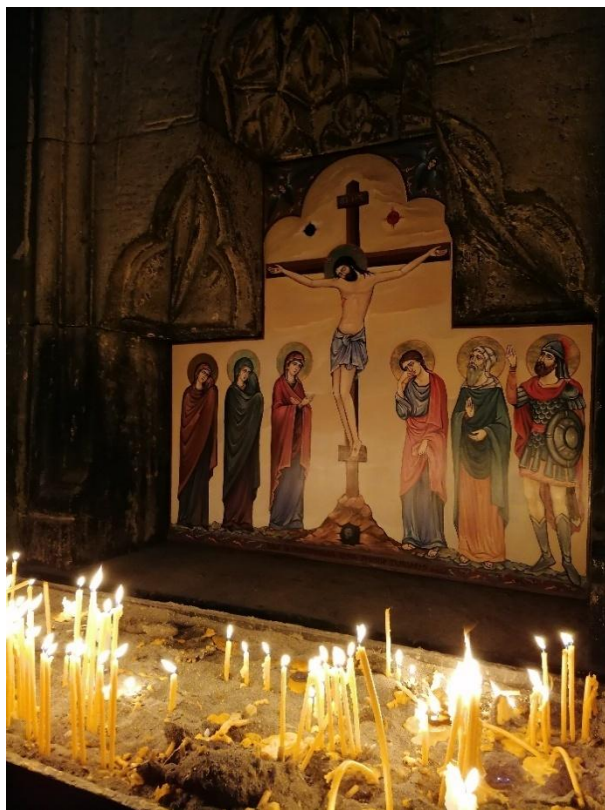

32. attēls. Sagmosavanka. 2022. gada aprīlis.

Tūristiem domāto grāmatu autori atzīmē, ka sv. Dievmātes baznīcā virs austrumu apsīdas ir apskatāms Vačutjanu dzimtas ģerbonis,²⁸ tomēr, palaidusi šo ievērojamo arhitektūras elementu garām, pievērsu uzmanību pilnīgi kam citam. Baznīcā ievēroju sveču apgaismoto nišu sienā. Tā ir greznota ar persiešu un Vidusāzijas arhitektūrai raksturīgo *mukarnas* jeb stalaktītiem. (33. attēls) Šis viduslaiku musulmaņu arhitektūras elements ierāmē turpat sienā ievietoto pavisam jaunu Krustā sistā tēlu, kas ir izpildīts bizantiešu ikonogrāfijai tuvā manierē. Bizantiešu ikonogrāfijā, tāpat armēņu miniatūrā atrodami Krustā sistā attēli ir ievērojami ar to, ka Pestītāja figūra tajos nevis karājas, bet it kā stāv uz krusta fona. Šī interesantā detaļa, par ko ne reizi ir ieminējušies eksperti Austrumu baznīcas ikonogrāfijā, ir aicināta norādīt uz Kristus cietēja dievišķo jeb godības aspektu.²⁹ Viņš ir sistis krustā un vienlaikus ir it kā augšāmcelies.

²⁸ Zaruhi Orbelyan, *Putevoditel po Armenii: religiia, istoriia, priroda, kultura*, 134.

²⁹ Skat., piemēram: Thomas F. Matthews and Alice Taylor, *The Armenian Gospels of Gladzor: The Life of Christ Illuminated* (Los Angeles: The J. Paul Getty Museum, 2001), 37.

34. attēls. Sv. Dievmātes baznīcā Sagmosavankā 2022. gada aprīlī.

Rietumu kristīgā tradīcija pretēji reprezentē Krustā sisto kā cilvēku, kas ir nomocīts un Tēva atstāts. Šādi Rietumu attēli parasti ir izpildīti reālisma manierē un neizvairās no atbaidošām, spīdzināšanu pavadošām fizioloģiskām detaļām, kuru mērķis ir sakāpinātā veidā uzsvērt krustā sišanas notikuma traģismu un raisīt ticīgā dvēselē empātiju. Atšķirības Kristus attēlošanas tradīcijā slēpjas Austrumu un Rietumu kristoloģijas īpatnībās. Austrumu mentalitātei ir tuvs pagodinātā Kristus-Dieva tēls, bet kristīgajos Rietumos Pestītājā mēdz izcelt viņa cilvēcisko dabu. Kristoloģiskā rakstura īpatnībām ir konsekvences ortopraksē,³⁰ hagiogrāfijā (svēto biogrāfijās) un reliģiskajā mākslā.

Sagmosavankas gadījumā ir svarīga Kristus tēla kā tāda klātbūtne dievnamā. Armēnijā Jēzu Kristu dievnamu telpās tradicionāli nebija pieņemts attēlot, tādēļ šīs jaunās tendences ir labi pamanāmas. Ir acīmredzams fakts, ka Pestītāja tēls ir pieprasīts gan vernakulārās, gan baznīcas kristietības ietvaros. Jēzus Kristus tēlus gan Austrumu, gan Rietumu stilā arvien biežāk un biežāk var redzēt tautas uzceltajās kapelās un baznīcās, gan jaunajās, gan vecajās. Tie dievnami, kur notiek liturģija, nav izņēmums. Tādējādi gan vienkāršā tauta, gan garīdzniecība, šķiet, apzinās karitatīvā elementa trūkumu reliģijā. Citiem vārdiem sakot, tālais Kristus, kas ir kļuvis par tādu gan Austrumu kristoloģijas specifiku, gan Kristus tēlu trūkuma dēļ, mūsdienu ticīgo prātos spontāni pārvēršas par mīlošo Pestītāju, uz ko arī norāda Kristus attēlu popularitāte Armēnijā.

³⁰ *Ortoprakse* ir pareizā (domājams – reliģiskā) prakse. Tās pretmets ir *ortodoksija* jeb pareizā mācība. Ar *ortodoksiju* domā reliģisko pārliecību.

Lusašogas (armēniski: Lusashogh, Լուսաշող) maturs

Klusās nedēļas laikā mums bija iecere apmeklēt vectēva Hamajaka dzimtās vietas, tādēļ jau pirmdien mēs devāmies uz Vajocdzoru. Pa ceļam uz Vaiku, braucot garām Lusašogas ciematam, ceļmalā ieraudzījām *maturu*. Apstājāmies. Mūsu priekšā atradās necila kvadrātveidīga mājiņa ar mazu lodziņu, piramidālas formas šīfera jumtu un krustu uz jumta. Iekšā jau pazīstamie priekšmeti: izdegušo sveču pārpalikumi, svētbildes, pašdarinātie Jēzus sirds un Dievmātes attēli uz auduma, votīvā baznīciņa, lupatas, kas nevīžīgi iebāztas sienas nišā, galds svecēm un slotā. Sveču pārpalikumi ir salikti kaudzītē, bet nav iznesti ārā. Sienas aptašķītas ar sveču vasku un sodrējiem. Lai cik ļoti centos lietot empātijas metodi šī reliģiskā fenomena apjēgsmē, necilajā būdā dievbijības jūtas mani tā arī nepiemeklēja. Iespējams, tas notika tādēļ, ka šajā un arī citos *maturos* nevar ieraudzīt un tādējādi arī izjust augšup orientēto telpisko vertikāli, kas altāra un augsto griestu dēļ parasti ir klāt kristīgajos dievnamos neatkarīgi no reģiona. *Matura* reliģija nav vertikāla, tā ir horizontāla. Šādās kulta vietās piemeklē sajūta, ka tev ir darīšana ar htoniskām, t. i., ar zemes, nevis debesu dievībām pat tajā gadījumā, kad *maturs* atrodas kalna virsotnē. Šāda veida intuīcija pamudina uz pārdomām par vernakulārās reliģiozitātes robežošanas ar animismu, nevis ar biblisko monoteismu.

Pie Paskeviča

Šis brauciens bija īpaši komfortabls un patīkams, jo tuvs Haruta draugs biznesmenis Grigors Grigorjans atļāva mums nakšņot savā vasaras mājā. Tā atrodas netālu no tā sauktā Paskeviča tilta, tādēļ vasarnīcas kamīna zona ir rotāta ar prominentā krievu karavadoņa Ivana Paskeviča portretu. Acīmredzot tādēļ Haruta radu un draugu lokā Grigora vasaras māju mēdz saukt “pie Paskeviča”. Šajās vietās, domājams, 1827. gadā ir notikušas kaujas starp krieviem un persiešiem. Kādēļ tiltam ir piedēvēts Ivana Paskeviča vārds, droši nav zināms. Interneta avotos var atrast pretrunīgas ziņas. Iespējams, šo tiltu pāri Arpas upei uzcēla pats Paskevičs. Tikpat labi tilts varēja rasties jau 17. gadsimtā.

Pirms krievu–persiešu kara notika karš starp Sefevīdu Persiju un Osmaņu impēriju, kas sākās 16. gadsimtā un turpinājās līdz pat 1639. gadam. Sefevīdi un osmaņi centās sadalīt Armēniju savā starpā un tādēļ cīnījās tās teritorijā. Kara rezultātā vienu Armēnijas daļu saņēma Osmaņu impērija un tā mūsdienās atrodas Turcijas austrumos. Otro daļu piesavinājās Persija un tā mūsdienās iekļauj Irānas ziemeļdaļu un tagadējās Armēnijas teritoriju. Karadarbības gaitā cieta vietējie iedzīvotāji. Apmēram 300000 armēņu tika deportēti uz Isfahānu un ceļā vairāk nekā puse no viņiem gāja bojā. Šo deportāciju ir piedzīvojuši arī mani radnieki. No Ararata ielejas viņus aizdzina uz Persiju. Pēc persiešu–turku kara 17. un 18. gadsimtā armēņi vēlējās atbrīvoties no ārzemju jūga un tādēļ sāka meklēt izeju no radušās situācijas. Viņi mēģināja lūgt palīdzību Eiropai, bet bez panākumiem. Viena no spēcīgākajām valstīm tolaik bija Krievija. Tā kļuva par partneri armēņiem viņu cīņā pret persiešiem.³¹

³¹ Zaruhi Orbelyan, *Putevoditel po Armenii: religiia, istoriia, priroda, kultura*, 35–37.

1826.–1828. gada krievu–persiešu karā krievu karapulkam Ivana Paskeviča vadībā izdevās atbrīvot no persiešiem vairākus svarīgus stratēģiskos punktus, tādus kā Abbasabada un Erevāna. Paskeviča panākumu dēļ karalaukā 1828. gadā tika parakstīts tā sauktais Turkmēnčajas miera līgums. Saskaņā ar to Krievija ieguva Erevānas un Nahčivanas hanistes, bet armēņiem bija atļauts pārvākties no Irānas Krievijas teritorijā, ar ko primāri saprata jau pieminētos Erevānas un Nahčivanas hanistes, kā arī Karabahu. Apmēram 500000 armēņu atstāja Persijas teritoriju un atgriezās dzimtajā zemē.³² Mani senči, izceļojot no persiešu Salmasta, Vajocdzoras apgabālā, netālu no tagadējās Vaikas, 19. gadsimta 20. gadu beigās – 30. gadu sākumā izveidoja (armēniski: Փոռ) ciematu “Pora”, no kura nāk arī mans vectēvs.

Martirosa (armēniski: *Martiros, Մարտիրոս*)

Nākamajā dienā, viesojoties Vajocdzorā, saņēmām Emina tēvoča Viraba uzaicinājumu apmeklēt Martirosu, kas ir neliels ciemats augstu kalnos. Virabs pats ir no Martirosas, tādēļ vēlējās parādīt mums dzimtās vietas. Lai gan Vaikā tai rītā bija pavisam silts, Martirosā bija krietni aukstāks. Kalnos vēl bija sniegs un Martirosas jaunajā baznīcā, ko apmeklējām, bija pavēss. Nožēloju, ka nepaņēmu neko siltāku par ādas jaku.

Baznīcas pagalmā esošais 1283. gada *hačkars* liecina, ka šajā gadā ir nodibināts Martirosas ciemats. Baznīca, ko apmeklējām vispirms, gan ir uzcelta vairākus gadsimtus vēlāk – 1866. gadā. Vēsturniekiem un tūristiem ir liela interese par citu, netālu no ciemata kalnos esošo 13. gadsimtā izkalto baznīcu, tādēļ informācija uzziņu avotos ir galvenokārt tieši par to. Par jauno baznīcu var atrast informāciju tikai uz stenda tās teritorijā. Par nožēlu, stends ir cietis no dabas stihijām un no uzraksta palicis pāri tikai mazs fragments. Šeit mums pastāstīja, ka šo baznīcu laikā no 1980. līdz 1990. gadam atjaunoja kāda amerikāņu izcelsmes armēniete, kuras portrets ir apskatāms baznīcas telpās. Man šķita interesanti tas, ka arī viņa, līdzīgi pirmīt pieminētajam Zarni-Parni alu atjaunotājam Rubenam Mesrobianam, ir uzrunāta sapnī ar lūgumu atjaunot Martirosas baznīcu, kurā viņa nekad iepriekš nav bijusi. Acīmredzot arī šajā gadījumā baznīcas atjaunošana ir notikusi *surbu* kulta paradigmas ietvaros, bet droši tas man nav zināms.

Tas, ko uzreiz ievēroju, ir vecie un jaunie *hačkari* baznīcas teritorijā. Jaunie *hačkari* liecina par mūsdienu armēņu izteikto deficītu pēc ikonogrāfijas. It īpaši tas attiecas uz Jēzus Kristus attēliem, tādēļ uz jaunajiem *hačkariem* redzu gan krucifiksa attēlu virs ierastās *hačkara* kompozīcijas, gan svēto figūras labajā un kreisajā pusē no tradicionālā ornamentālā krusta. Ievēroju kādu neparastu *hačkaru* parabolas formā. Ornamentālā arka ieskauj Jēzus Kristus figūru pilnā augumā. Virs viņa galvas arkas zonā ir Svētā Gara attēls baloža izskatā. (34. attēls)

³² Andrei Zubov, *Istoriiia Rossii XIX vek. Lekciia 29. Iugo-vostochnii Kavkaz v russkoi politike prevoi treti XIX veka* Ch. 2, pieejams: <https://abzubov.com/russiaxix/lecture029> (skatīts 22.09.2024.)

34. attēls. Klasisko *hačkaru* modifikācija Martirosas jaunās baznīcas pagalmā. 2022. gada aprīlis.

Klasiskajā variantā *hačkari* reti paredz cilvēku figūras, dodot priekšroku ornamentācijai. Viens no izņēmumiem ir jau pieminētais Amenaprkiča (Visupestītāja) *hačkara* gadījums, kas ierastās ornamentu kopas vietā attēlo krustā sisto Pestītāju. Ir jāsecina, ka tautas reliģiozitātei ir tendence izpausties spontāni, iekļaujot tradicionālajā simbolikā vairāk ikonogrāfisko elementu. Ikonogrāfijas popularitāte mūsdienu Armēnijā liecina par reliģiskā pārdzīvojuma prasībām pēc vizuālā ietvara. Jēzus dzīves epizožu un svēto attēli rada dzīvinošu dzirksti cilvēku ticībā.

Jaunās Martirosas baznīcas teritorijā atrodas divi dievnami. Pirmais ir lielāks un ir saistīts ar otrās Jeruzalemes ideju, par ko var izlasīt virs izejas no baznīcas. Tajā ir arī improvizētais Kristus kaps. Virs tā atrodas tradicionālais *hačkars*. Vēl augstāk var redzēt svētbildi ar mirušā Jēzus ķermeni mātes Marijas klēpī. Glezna ir izpildīta Rietumu manierē, eklektika šī dievnama sienās runā pati par sevi. Pašai baznīcai ir iegarena forma. Tajā ir vieta trīs jomiem, tradicionālajam altārim apsīdas daļā un griestu zonā uzgleznotajiem medaljoniem ar ikonogrāfiskiem attēliem tajos. Baznīcā uz grīdas var apskatīt granīta plāksni ar svētā Jēkaba vārdu, iekavās ir norādīti viņa dzīves gadi: 291–347.

Manu uzmanību piesaista mazas svētbildes papīra formātā ar Jēzus un Marijas sirds attēliem, kas pie mums parasti ir ieliekamas starp lūgšanu grāmatas lappusēm. Šeit Martirosa jaunajā baznīcā tās ir cilvēku sanestas un noliktas uz maziem pakāpieniem nelielajā nišā pie kolonnas netālu no baznīcas ieejas. Jāteic, ka tā ir vienīgā manis sastaptā baznīca Armēnijas teritorijā, kurā, domājams, notiek liturģija un reizē ir pieļauta *maturiem* raksturīgā atribūtika, kas šajā gadījumā ir Jēzus un Marijas sirds attēli. Tas varētu nozīmēt, ka Baznīcas kristietība un vernakulārā kristietības forma pārklājas. Starp tām nav striktas robežas.

Martirosas dievnama teritorijā ir vēl viena mazāka baznīca. Spriežot pēc tajā ievietotajiem improvizētajiem svēto jaunavu Hripsimē un Gajanē kapiem, tā ir uzcelta viņām par godu. Šīs baznīcas galvenais altāris akmenī veidoto smalko kokgriezumu un ciļņu dēļ izskatās visai grezns.

Kokgriezums ir zem altāra vertikālās plaknes zonā un saskaņā ar jau pieminēto jauno tendenci reliģiskajā atribūtikā attēlo Jēzu uz krusta koka. Krusta pakājē uz ceļiem ir nometušies Marija un Jānis, bet virs Golgātas lidenā ēņģeļi. Uz altāra tuvāk malai ir nolikts paklājs ar Leonardo da Vinči pēdējā vakarēdiena sižetu. Gan kokgriezumā, gan paklājā redzami mūsdienu aktuālās kristoloģijas motīvi. (35. attēls) Jaunais Martirosas dievnama komplekss var palepoties ne tikai ar tradicionālo un jauno dekoratīvo un ikonogrāfisko elementu līdzāspastāvēšanu, bet arī ar vecajiem *hačkariem*, kas ir gan apkārt baznīcām, gan ir iemūrēti baznīcu sienās.

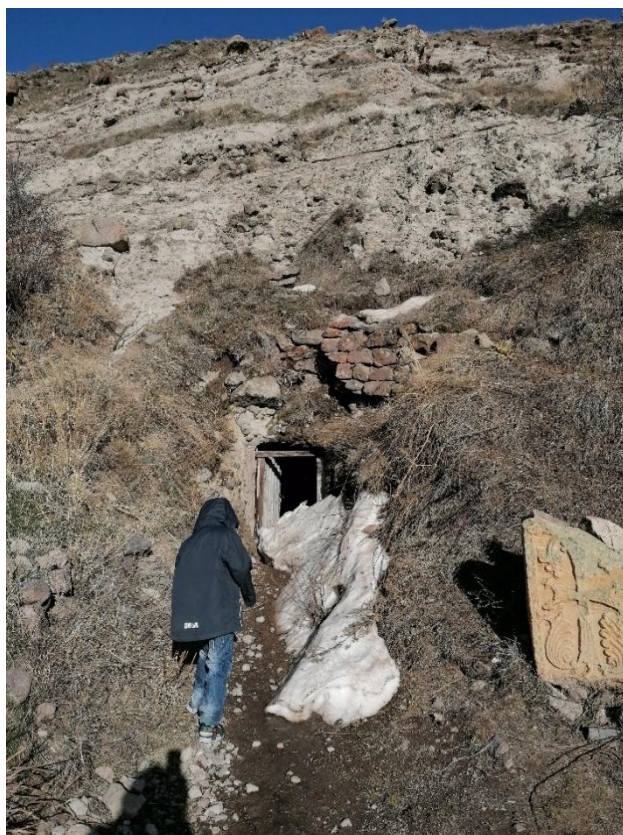

35. attēls. Kokgriezums ar Krustā sisto Jēzu jaunajā Martirosas baznīcā. 2022. gada aprīlis.

Lielajā baznīcā Virabs pieved mani pie sienas un atklāj kādu epizodi no savas dzīves. 1993. gadā, kad viņš kopā ar sievu un mazo dēlu dzīvoja Martirosas ciematā, ziemā notika šausmīgs negadījums, kurā puisītis gāja bojā. Jaunajiem vecākiem bija neiespējami grūti tikt pāri notikušajam. Kādu dienu bēdās Virabs devās uz nesen atjaunoto baznīcu, kur pie sienas, ko viņš man parādīja, pēkšņi ieraudzīja lielo Dievmātes svētbildi pilnā augumā. Svētā Jaunava turēja rokās bērnu, tomēr tas nebija Jēzus bērns, kā tas ir ierasts, bet gan Viraba bojāgājušais dēlēns. Garā aizgrābts, Virabs saprata, ka pati Dieva dzemdētāja tādā veidā ir viņu apmeklējusi un mierinājusi. Nu viņa dēls ir dzīvs un viņš ir pie pašas Dievmātes Marijas. Nākamajā dienā Virabs nolēma atkal apmeklēt baznīcu, lai no jauna uzlūkotu vissvētāko Jaunavu un savu puisīti viņas rokās, tomēr, ieejot dievnāmā, pie sienas, kur vakar bija ikona, viņš neko neatrada. Siena bija tukša. Viņš metās

pie baznīcas cilvēkiem, izmisīgi jautājot, kur viņi nolikuši ikonu, kas vakardien vēl šeit bija pie sienas. Viņam atbildēja, ka nekāda svētbilde šeit nekad nav bijusi.

Pēc Martirosas jaunās baznīcas apmeklējuma mēs devāmies kalnos, kur atrodas vēsturiskā ziņā nozīmīgāka – 1286. gadā celtā baznīca, kas nosaukta svētās Dievmātes (surb Astvacacinas) vārdā. Bez zinoša pavadoņa to gan būtu grūti atrast, jo tā ir izkalta klintī un no ārpuses nav pamanāma. Uz to ved koka durvis, pie kurām mēs atradām neizkusušu sniega kupenu. Sniegs un ūdens bija arī baznīcas priekštelpā. Šur tur sniegs kusa arī ārpusē, un Dominiks, kurš bija tikai sandalēs, pelkēs saslapināja kājas. Bija tik dīvaini redzēt vienuviet gan sniegu, gan savvaļas augļkociņus, kuru zari bija pilni ar sīkiem, baltiem ziediem. Vieta bija pasakaini skaista ar pavasara laikam raksturīgu krāsu spektru: tumši pelēki, zili un brūni kalni, balts sniegs un tumšzaļa zāle. Veco *hačkaru* fragmenti bija visur. Tālumā pie horizonta redzēju kalnu sniegoto grēdu. Netālu no alām kāds vīrs ganīja zirgu un Ramūns dabūja uzkāpt tā mugurā. (36. attēls)

36. attēls. Ieeja vecajā Martirosas baznīcā. 2022. gada aprīlis.

Šeit klintī ir izkalts divas baznīcas. Viena ir lielāka – ar priekštelpu, otra ir mazāka. Starp pirmo un otro baznīcu ir eja. Sienu zonā var redzēt *hačkarus*, augšā virs galvas – kupolus. Mūsdienās šajā savdabīgajā dievnamā nenotiek liturģija, tādēļ nav brīnums, ka abas baznīciņas ir pilnas ar *maturiem* ierasto atribūtiem. Izšūti auduma gabali, sveces, Vissvētākās Jēzus sirds svētbildes, zīda vēdekļi ķīniešu gaumē ir skatāmi pirmajā dievnama telpā. Otrajā baznīcā atrodu uz akmeņiem saliktus lakatus un uz papīra rakstītas zīmītes. Guvu pārliecību, ka visur, kur ir

armēņi, pastāv tā sauktā vernakulārā kristietības forma. Tā izteikti robežojas ar horizontālo htonisko dievību kultu, kas slēpjas aiz kristīgo svēto jeb *surbu* vārdiem.

Gndevanka (armēniski: **Gndevank', Գնդեվանք)**

Nākamajā dienā kopā ar Haruta māsu Anahītu un viņas vīru Harutu mēs apskatījām radiem piederošo zemes gabalu kalnos, kurā ir kristāldzids ezeriņš, un apmeklējām Arpas upes kreisajā krastā 10. gadsimtā uzcelto Gndevankas klosteri, ko ir nodibinājusi Sjunikas hercogiene Sofija. Galvenā celtne klostera arhitektūras ansablī ir 936. gadā būvētā svētā Stepanosa baznīca, kuras rietumu sienā ir uzraksts: “Vajocdzora ir gredzens, [esmu] radījusi akmeni un to ielikusi gredzenā.” Šos vārdus hercogiene esot teikusi par pašas dibināto klosteri, kas iederas šai brīnišķajā Armēnijas apgabalā kā dārgakmens gredzenā. Izņemot baznīcu, šeit ir arī gavits, ēdamzāle, kapsēta, saimniecības ēkas un ūdenskanāls. Apkārt klosterim ir mūris. 1604. gadā šahs Abass klosteri nopostīja. Tas ir vairākas reizes atjaunots. Šeit ir apskatāma seno fresku fragmentu daļa.³³

Baznīcā blakus seno sienu gleznojumu fragmentiem var atrast pēdējos gados tapušās svētbildes ar svēto portretiem. Tajā ir arī vieta tradicionālajam Dievmātes attēlam altārī, kā arī Rietumu manierē izpildītajiem Jēzus vaiga attēlam un krucifiksam sānos. Gndevankā kārtējo reizi kļuva par liecinieci tam, kā senā klostera mūri un savdabīgie, gadsimtus vecie ciļņi akmenī sadzīvo ar mūsdienu pārspīlēti košo ikonogrāfiju reālisma manierē.

Apkārt baznīcai ir daudz *hačkaru* un kapakmeņu. Daži, kuros attētoti karotāji zirga mugurā, mednieki un stilizētās lūgšanā ieslīgušo cilvēku figūras, ir ākārtīgi interesanti. Ir daudz tradicionālo *hačkaru* ar krusta simboliku. Daži ir vienkārši, citi ir izsmalcināti ar mežģīnēm līdzīgu ornamentu. (37. attēls)

37. attēls. Ciļņi akmenī Gndevankā. 2022. gada aprīlis.

³³ “Monastir Gndevank”, pieejams: [Монастырь Гндеванк – Частный Гид-водитель по Армении](#) (skatīts 23.09.2024.).

Poras (armēniski: P'orr, Փոր) ciemats

Mums bija iecere apmeklēt vectēva dzimto ciematu Poru, tādēļ vakarpusē kopā ar Anaītas vīru Harutu devāmies ceļā. Netālu no ciemata ceļa malā mums trāpījās kārtējais *maturs*, kas bija salikts no lielākiem un mazākiem akmeņiem. Jumts bija uzstādīts šķībi, kas ļāva saules gaismai iespīdēt iekšā pa šķirbu starp vienu sienu un jumtu. Namiņā esošā atribūtika visa tā pati. Centrā atradās savdabīgs *hačkars* baltā krāsā ar tajā iegravēto tradicionālo krusta simboliku. Blakus galds svecēm, kur smiltīs ieraudzīju ne tikai izdegušo sveču pārpalikumus, bet arī izlietotos sērkociņus un pat tukšu sērkociņu kārbīņu. Atkal uzdevu sev jautājumu, kas liek *matura* apmeklētājiem atstāt reliģiskā kulta vietā tādas lietas, kas būtu metamas ārā, kā, piemēram, izdegušus sērkociņus, plastmasas maisiņus, lupatas un tamlīdzīgas svētai vietai nepiedienīgas lietas? Ievēroju kādu interesantu dāvanu, kas bija kaut kas līdzīgs paštaisītai vitrāžai. Uz cietās taisnstūra formas virsmas bija uzlīmēti sasista spoguļa gabali. Tepat bija noliets stikla gabals un Jēzus sirds svētbilde. (38. attēls) Radās sajūta, ka *surbiem* nes visu, kas pagadās. Galvenais nenākt tukšām rokām. Pie *matura* augošā krūma zaros ieraudzīju piesietu zīdaiņa drēbīti. Acīmredzot tas bija vienīgais auduma gabals, kas dāvinātājam bija pie rokas. Krāsaino lenšu un lupatiņu piesiešana koku un krūmu zaros ir parasta lieta Centrālāzijā. Domājams, ka tā ir saistīta ar animisma kultiem, un reģionos, kur praktizē Tībetas budisma tradīciju, tas ir pārtapis par paražu uz māju jumtiem un sakrālo objektu tuvumā izvietot lūgšanu karodziņus.

38. attēls. Pienesums *surbam maturā* netālu no Poras ciemata. 2022. gada aprīlis.

Mana vectēva dzimtajā ciematā Porā apmeklējām tā priekšsēdētāju Mesropu un viņa sievu Tamāru. Tikšanās kā parasti bija siltuma un prieka pilna. Sakarā ar to, ka vienmēr cenšos atvest kādas dāvanīņas no Latvijas, arī šoreiz neiztiku bez dāvanas. Tamāra uzdāvināja man Bībeles tekstu armēņu valodā ar vārdiem: “Šī grāmata ir neparasta. Tā atbrīvo no bailēm. Esam likuši to manam mazbērnā zem spilvena un viņš ir atbrīvojies no bailēm.” Jāpiezīmē, ka armēņi ir tauta, kas jau ilgu laiku pazīst rakstību. Armēņu alfabēts ir radies 405. gadā, pateicoties Mesropam Maštocam. Saskaņā ar tradīciju Maštoc ir saņēmis to no paša Dieva, līdzīgi tam kā Mozus ieguva 10 baušļus. 6.–7. gadsimtā parādījās pirmie ilustrētie manuskripti, kas ietvēra ne tikai tekstu, bet arī vērtīgas miniatūras, tādēļ armēņiem ir īpaša attieksme pret vecām grāmatām un grāmatu kā tādu. Vienkāršā tauta gan uztver grāmatas kā ar spēku apveltītus talismanus, nevis kā lasāmvielu.

Tautā vispopulārākā ir 10.–11. gadsimta svētā Narekas Grigora grāmata ar nosaukumu *Žēlabu grāmata*. Cilvēki mēdz nolikt to slimniekam vai citādi cietušajam zem spilvena. Gandrīz katrā armēņu mājā ir atrodama kāda svētlīta, kas izpilda talismana lomu. Tā varētu būt svētbilde, lūgšanu krelles vai grāmata un to bieži sauc par Nareku. Saprātu, ka Tamāra dod man kaut ko tādu, kas viņai pašai ir dārgs, tādēļ nolēmu tuvākajā laikā revanšēties, uzdāvinot viņai Narekas Grigora grāmatas eksemplāru.

Tamāra pastāstīja vēl ko interesantu. Ilgu laiku viņa cieta no briesmīgām ekzēmām. Viņai esot izdevies tikt no tām vaļā, apmeklējot netālu no Pora esošo Čikivanku. Tā ir vieta, kas atbrīvo sirdzējus tieši no ekzēmām. *Maturs* atrodas vientuļā vietā kalna galā. Nokļūt tajā ar standarta mašīnu nav iespējams: jāņem uazīks (padomju laika bezceļnieks) un tad kādu gabalu jākāpj augšā kājām. Tamāra ir bijusi tur divas reizes. Bez bailīgi uzkāpusi augšā, viņa ir skaitījusi lūgšanas *maturā*, bet pēc tam nokāvusi gaili. Gaiļa asinis viņa ir sajaukusi ar Čikivankas zemi un izveidojušos pastu uzsmērējusi uz slimajām kājām. Netālu no *matura* ir avots, kura ūdenī Tamāra savas kājas nomazgājusi. Maģiskais rituāls esot līdzējis. Ekzēma pēc neilga laika izzudusi.

Tamāras vīrs Mesrops, dzirdot par manu ieinteresētību, apsolīja parādīt man viņa paša uzcelto *maturu* Porā. Šajā vietā esot kādreiz atradies *hačkars*. Cilvēki nākuši pie tā lūgties, tādēļ ciemata iedzīvotāji nolēmuši uzcelt šeit kapelu. Jaunais *maturs* ir uzbūvēts no ķieģeļiem. Augšā ir šīfera jumts baltā krāsā. Sienā ir liels logs, atšķirībā no daudziem *maturiem*, kurus ir nācies redzēt līdz šim. Iekšā nav paaugstinājuma. Pie sienām ierastā atribūtika. Gan tipogrāfijā tapušās, gan pašdarinātās svētbildes. Viena paštaisītā svētbilde man šķita pat ļoti gaumīga. Tā bija izpildīta armēņu miniatūras stilā. (39. attēls) Stūrī bija novietota krustā sistā Jēzus figūra bez galvas un rokām. Paša krusta vairs nebija, tomēr izskatās, ka šāda nekam nederīga figūra dāvinātājam šķitusi pietiekami laba, lai ziedotu to *maturā* iemiesotajam garam.

39. attēls. Pašdarinātā svētbilde Poras maturā. 2022. gada aprīlis.

Pēc *matura* apmeklējuma devāmies pie vecās baznīcas. Šī vieta mūsu ģimenes locekļiem ir īpaša, jo pie pašas baznīcas kādreiz atradās manu senču māja. Rūpīgi apskatījām sienu, kas palikusi pāri pēc ēkas nojaukšanas. Haruta ģimene gan nevar samierināties ar to, ka Emins ar saviem tuvajiem radiem ir izpostījis veco ģimenes ligzdu. Haruts, viņa brālis un māsas uzskata, ka māja, kas ir saistīta ar tik dārgām bērniības atmiņām, ir krietni svarīgāka par apslēpto bagātību, ko Emins tur meklēja. Vecais mājas iemītnieks vecvecvectēvs Haruts esot kaut kur mājā apslēpis zeltu. Tāda ir bijusi ģimenes leģenda. Ģimenes locekļu domas dalās par to, vai Eminam, māju nojaucot, ir izdevies zeltu atrast. Man arī ļoti žēl vecās Arakeljanu mājas. Tanī pašā laikā ir jautri no malas vērot šīs neauglīgās diskusijas par apslēpto bagātību.

Čikivanka (armēniski: Ch'ikivank', Չիքի վանք)

Nākamajā dienā, kas bija lielā ceturtdienā, mums bija iecere atrast Svētā Krusta jeb Surb Hač baznīcu, kas arī ir Vajocdzoras apgabalā. Baznīcu neatradām, bet liktenīgā kārtā ceļš aizveda mūs uz Tamāras pieminēto Čikivanku. Kalna pakājē divi vietējie gados jauni vīrieši piedāvāja mums atstāt savu transporta līdzekli un iekāpt viņu *uazikā*. Viņi uzveda mūs augšup kalnā. Tālāk bija jādodas kājām. Čikivanka ir kalna pašā galā. Uzkāpt nemaz nebija tik viegli. Turklāt šis kāpiens bija arī bīstams. Uztraucos par savu sešus gadus veco dēlu, kurš lēkāja pa lielajiem akmeņiem kā kalna kaza. Mūsu pavadonis Arsens palīdzēja man uzkāpt pie *matura*, jo tik veikla kā mans bērns es nu gan nebiju. (40. attēls)

40. attēls. Čikivanka. 2022. gada aprīlis.

Maturs izskatījās diezgan savdabīgs. Tas ir celts no lieliem akmens blokiem un papildināts ar lieliem akmeņiem. Uz to ved vairāki stāvi akmens pakāpieni. Virs ieejas ir timpāns ar cilni akmenī, kas attēlo krustu armēņu manierē, un virs krusta ir divas arku ierāmējošas spārnotas būtnes. Sienas ārpusē ir iemūrēti vairāki *hačkari*. Vairāki *hačkaru* fragmenti un kapakmeņi ir pie ieejas celtnē. Atvērusi parastas koka durvis, iegāju iekšā un ieraudzīju *maturiem* raksturīgo ainu. Šī kulta vieta ir diezgan populāra, tādēļ sienas ir melnas no bieži aizdegto sveču sodrējiem. *Maturs* ir neliels, tā priekšpusē ir neliela apsīda ar maziem lodziņiem virs skatuvesveida altāra. Tajā ir *maturiem* raksturīgā Jēzus svētbilde, zīmēta Rietumu manierē, sveces kaudzē un votīvā baznīciņa ar trīs torņiem. Pie baznīcas maketa ir divas šokolādes konfektes. Zem lodziņa tai pašā apsīdas zonā ir plauktiņš ar vairākām svētbildēm. Starp tām ir svētbilde ar Jēzus sirds attēlu. Lai gan uz altāra ir tāfelīte ar lūgumu nepiestiprināt degošas sveces pie *matura* sienām, mūsu pavadonis rīkojas pretēji. Viņš aizdedzina sveci un pielīmē to tieši pie sienas. Nav brīnums, ka sienas un altāris ir aptraipīts ar vasku, parafīnu un sodrējiem.

Interesanti, ka par *matura* grīdu kalpo pati klints. Lai arī Čikivanka ir kalna virsotnē un tajā ir altāris, es netieku vaļā no iepriekš aprakstītās horizontālā garīguma sajūtas, kad tev ir darīšana ar htonisko dievību, nevis ar augstākā Dieva pielūgšanu. No Čikivankas paveras fantastisks skats uz zemāk redzamajiem kalniem. Bija pavasaris, tādēļ apkārt viss bija zaļš. Pie paša *matura* ziedēja savvaļas augļkoks. Arsens nolauza mazu zaru ar ziedu un pasniedza to man. (41. attēls)

41. attēls. Skats no kalna virsotnes. Čikivanka 2022. gada aprīlī.

Surb Hač (armēniski: **Surb Khach', Սուրբ Խաչ) jeb Svētā Krusta baznīca**

Vakarpusē mēs laimīgi sasniedzām Surb Hač baznīcu. Tā izskatās kā samērā jauna celtnie, kas atjaunota 19. gadsimtā, tomēr tā varēja pastāvēt, sākot ar 8. gadsimtu. Šīs baznīcas nosaukums ir saistīts ar Jēzus Kristus krusta fragmentu, kas tajā glabājosies. Priesteris parādīja mums nelielu telpu ar Kristus kapu imitējošo melno akmens paaugstinājumu. Domājams, ka tieši zem tā glabājas dzīvinošā krusta fragments. Pie sienas ir liels Jēzus Kristus sejas attēls bizantiešu manierē. (42. attēls) Baznīcā bija ļoti auksts. Tas bija pavasara laiks. Kalnos šajā laikā var būt diezgan vēss, it īpaši vakaros. Bija lielā ceturtdiena. Vakara dievkalpojumā piedalījās diezgan maz cilvēku. Bija atbraukusi kāda ģimene ar bērniem. Eiropiešu izskata un gara auguma priesteris ar sirnu bārdi gaiši zilajā tērpā mazgāja klātesošo baznīcēnu kājas. Tā bija ļoti interesanta pieredze, jo Latvijā šādu praksi izpilda tikai daži priesteri-entuziasti. Kaut ko līdzīgu redzēju arī Taizē kopienā Francijā vēl tajos laikos, kad brālis Rožē bija dzīvs. Lielajā ceturtdienā viņš mēdza mazgāt klosterā brāļiem kājas. Surb Hač baznīcas prāvests bija ļoti draudzīgs. Viņš pielaida mūs pie Dievgalda un laipni aprunājās ar mums pēc dievkalpojuma.

42. attēls. Kristus kops Surb Hač baznīcā. 2022. gada aprīlis.

Armēņu katoļu baznīca

Pavadījuši nakti Grigora Grigorjana apartamentos, no rīta devāmies uz Erevānu, lai piedalītos lielās piektdienas dievkalpojumā Armēņu katoļu baznīcā. Armēņu katoļiem Erevānā nav tradicionālās baznīcas ēkas. Viņi apmierinās ar kādām padomju tipa telpām ar zemiem griestiem. Par spīti tam šeit pieredzētais bija tā vērts. Cilvēku bija ļoti daudz. Tas bija kovida laiks, tādēļ daudzi bija ar maskām uz sejas. Dievkalpojuma kārtību mums bija grūti saprast, jo katoļi šeit izmanto Armēņu apustuliskās baznīcas ritu. Tomēr bija skaidra sajūta, ka esam tieši Katoļu baznīcā. Iespējams, tas notika Rietumu baznīcai raksturīgās atribūtikas, piemēram, krucifiksu, dēļ. Baznīcā pasakaini skaisti dziedāja.

Dievkalpojuma beigās krustā sistā Jēzus figūru altāra telpā noņēma no krusta. Tas prasīja zināmu laiku un mani ļoti aizkustināja. Mums izskatījās, ka Jēzum nolauza rokas, tomēr tā bija tikai šķietamība. Figūras rokas bija ar speciālu mehānismu, kas ļāva tās salikt tā, lai tās novietotu paralēli figūras ķermenim. Tad Jēzus ķermeni uzlika uz nestuvēm.³⁴ Nestuves uzcēla augšā un iznesa baznīcas pagalmā. Redzētais lika nojaust, ka kristīgajiem Austrumiem raksturīgajam spirituālismam šeit tikpat kā nav vietas. Jēzus miesas noņemšanas no krusta piemiņas rituāls aicināja dziļi pārdzīvot Jēzus-cilvēka nāves drāmu kā tas arī ir pieņemts Rietumu baznīcā.

Romas Katoļu baznīcai ierastā krusta skūpstīšana šeit nebija paredzēta. Turpat baznīcas pagalmā divi garīdznieki, pacēlušī nestuves ar Jēzus ķermeni, izveidoja ko līdzīgu arkai. Katrs

³⁴ Tuvo Austrumu tradīcijā mirušo apglabā bez zārka, noliekot aizgājēja ķermeni kapa alā uz īpaša plaukta.

baznīcēns bija aicināts iet caur arku un ar roku aizskart virs galvas esošās nestuves ar Jēzus miesu. Apkārt bija raiba publika, arī ārzemnieki no Eiropas un Āzijas. Nepaguru apbrīnot pūlī esošās daudzās skaistās armēņu vīriešu un sieviešu sejas ar lielajām, tumšajām acīm. Kamēr cilvēki pagalmā pulcējās ap Jēzus zārku, trīs muzikanti spēlēja duduku. Tas piedēvēja notiekošajam īpašu austrumniecisku kolorītu. Kad visi baznīcēni bija pagodinājuši Jēzus mirušās miesas, tās noņēma no nestuvēm un ienesa 2019. gadā baznīcas pagalmā uzceltajā sv. Narekas Grigora kapelā, ieliekot tās improvizētajā Kristus kapā. Nestuves atstāja ārā. Nu tagad dievkalpojuma dalībniekiem bija iespēja pieiet pie Kristus kapa un uzlūkot Jēzus figūru tajā. Pēc dievkalpojuma vēl kādu laiku pakavējāmies baznīcas pagalmā, kurā lieliem sārtiem pumpuriem ziedēja kāds mums nepazīstams augļkoks.

Sv. Annas baznīca

Sestdien baudījām pilsētas centru. Pie sv. Annas baznīcas ieraudzījām lielu Kristus kapa instalāciju, par ko biju ļoti pārsteigta. Tā attēloja trīs sievietes, kas stāv pie apaļā akmens, ko saskaņā ar Evaņģēlija vēstījumu eņģeļi novēla no Kristus kapa ieejas. Līdzīgas instalācijas, kas gan ir veltītas Kristus piedzimšanas aīnai jeb tā sauktās “Betlēmes”, var redzēt praktiski visur Ziemsvētku laikā Eiropas katoļu baznīcās un retu reizi arī ārpus baznīcas – pilsētu ielās. Tās ir aicinātas akcentēt Jēzus Kristus cilvēcisko dabu. Augšāmcelsšanās notikumam veltītā instalācija Erevānā izcēla Pestītāja dievišķās dabas manifestācijas svarīgāko epizodi. Tas ļāva lieku reizi atcerēties, cik liela nozīme Austrumu Baznīcā ir tieši Jēzus Kristus dievišķībai. (43. attēls)

43. attēls. Kristus kapa instalācija pie sv. Annas baznīcas Erevānā. 2022. gada aprīlis.

Sv. Annas baznīca, kas ir uzcelta pavisam nesen, iekšā ir gaiša. Vīrs aizkara baznīcas apsīdas daļā var redzēt Jēzus Kristus tēlu bizantiešu manierē. Lai gan neesmu vietējā, jūtu, cik uzrunājošs un pieprasīts ir Pestītāja tēls mūsdienu armēņu dievnamos. Tādi attēli Armēnijā lielākoties ir jauni. Tie ir tapuši pavisam nesen un liecina par mūsdienu armēņu ticīgo vajadzībām. Ir ievērojama arī sv. Annas un Dievmātes ar bērnu Jēzu ikona, kas arī ir izpildīta bizantiešu manierē. Dievnamā ir arī citas jaunas ikonas, kas ilustrē epizodes no Pestītāja dzīves. Tās lieku reizi ļauj aizdomāties par ikonogrāfijas kā didaktiskā līdzekļa lomu mūsdienu armēņu ortopraksē.

Annas baznīca atrodas blakus nelielajai 1264. gadā uzbūvētajai svētās Dievmātes (Surb Astvacacinas) baznīcai, kura savukārt bija iekļauta lielākā 17. gadsimta beigās uzceltajā sv. Dievmātes baznīcā. Padomju laikā 1936. gadā lielo baznīcu nojauca, atklājot tās ietvaros esošo 13. gadsimta baznīcu. Šo mazo baznīcu ir izdevies saglabāt. Sv. Annas baznīcu uzcēla blakus tai 2009. gadā. Pie baznīcas ir milzīga *hačkaru* kolekcija, kas ir palikusi pāri pēc lielās 17. gadsimta baznīcas sagraušanas. (44. attēls)

44. attēls. Svētās Annas un svētās Dievmātes baznīca Erevānā. 2022. gada aprīlis.

Sv. Hakoba baznīca

Vakarā piedalījāties Lieldienu nakts dievkalpojumā Armēņu apustuliskajā baznīcā, kas ir uzbūvēta 1679. gadā par godu sv. Jēkabam (surb Hakob). Tā ir samērā liela celtnie ar trīs jomiem un izciliem sienu gleznojumiem uz kolonnām un nišās. Pēc stilistikas gleznojumi atgādina tradicionālo persiešu miniatūru. Gleznojumi, kuru vidū ieraudzīju tik retu priekš Armēnijas krustā

sišanas ainu, ir papildināti ar ornamentālo rāmi. Ornaments attēlo ziedus un līdzīgi tiem, kas ir skatāmi mošejās praktiski visur islāma pasaulē, paredz vienas regulāras figūras, šeit zieda, atkārtošanos. Izņemot ziedus, šur tur var redzēt arī ģeometrisku ornamentu. Nez kāpēc liturģijas laikā jutos kā pareizticīgo baznīcā. Iespējams, vainojams bija pirmīt piedzīvotais Armēņu katoļu baznīcas apmeklējums. (45. attēls)

45. attēls. Sienu gleznojumi sv. Hakoba baznīcā. 2022. gada aprīlis.

Pēc svinīgā dievkalpojuma devāmies pie radniekiem. Hakobs, Haruta brālis, un viņa sieva Knarika pagatavoja lielisku Lieldienu maltīti. Nekad neaizmirsīšu ķirbi, pildītu ar izciliem rīsiem, kas bija sajaukti ar žāvētiem augļiem. Armēņi mēdz pasniegt saldus rīsus ar zivīm. Lieldienu naktī nav pieņemts ēst gaļu. Šajā laikā esam bijuši pie vairākiem radiem un draugiem un secinājām, ka krāsoto olu un saldās maizes (krieviem – *kuliču*) tradīcija šeit nav populāra.

Zilā mošeja Erevānā

Pirms aizbraukšanas paspējām apmeklēt Erevānas Zilo mošeju. Tā ir celta 1766. gadā Erivaņas hanistes laikā. Padomju laikā tā izpildīja gan muzeja, gan planetārija lomu. No sākotnējiem četriem minaretiem šeit ir palicis tikai viens. 20. gadsimta deviņdesmitajos gados mošejas atjaunošanu finansēja Irāna. Starp visiem musulmaņu arhitektūras stiliem viskrāšņākais, šķiet, ir tieši persiešu. Persiešu stilā celtās mošejas un mauzolejus var apskatīt galvenokārt Irānā un Vidusāzijā. Daudzi pieminekļi ir Uzbekistānā.

Erevānas mošejas komplekss iekļauj lielu iekšējo pagalmu ar arkādi galerijas zonā. Arkāde sastāv no identiskiem nelieliem *aivāniem*.³⁵ Pagalma ziemeļu pusē atrodas bibliotēka. Dienvidu pusē ir lūgšanu zāle ar trīs kupoliem, kas ir būvēta no ķieģeļiem. Centrālais kupols ir liels gaišzilā krāsā ar ļoti neparastu ornamentāciju – primāri oranžkrāsā gan *girihi*, gan *islīmi* stilistikā.³⁶ Allaž pārsteidz, cik veikli persieši saliek kopā dažādus toņus: debesu zilo, oranžo, tumši zilo, tirkīzz ilu, zelta, violeto un pelēko krāsu. Viss šis lokālo krāsu un maigo pustoņu sajaukums izskatās ļoti neparasti. Šķiet, acij nevar būt nekas tīkamāks par šo primāri zilo un zelta mozaīku, kas grezno ieeju mošejā. Tā izskatās šeit kā *aivāns*. (46. attēls)

46. attēls. Zilā mošeja Erevānā. 2022. gada aprīlis.

Aivāni un *mukarnas*, kā arī īpašā ornamentācija, galvenokārt zilos toņos, ir svarīgākās persiešu islāma arhitektūras iezīmes. Atšķirībā no eksterjera Erevānas mošejas interjers ir pieticīgs. Pēc maniem novērojumiem Osmaņu mošejās ir tieši pretēja kārtība. No ārpuses Turcijas mošejas ir lakoniskas un vienkrāsainas, bet iekšpusē greznas. Erevānas Zilajā mošejā ir baltas sienas praktiski bez ornamentiem, divi *mihrābi* ar *mukarnas* jeb stalaktītu elementiem. *Mihrābs* mošejā ir niša *kiblas* sienā, kas savukārt parāda Mekas virzienu. Musulmaņi mēdz lūgties, pagriežot seju pret Meku. Virs abiem *mihrābiem* var redzēt pa logam ar krāsainām vitrāžām. Logi atkārto *mihrabu*

³⁵ *Aivāns* (angļu *iwan*) ir velvēta telpa, ar sienu trijās pusēs, atvērta priekšpusē. *Aivāni* ir raksturīgi persiešu stilā veidotām reliģiskām celtnēm.

³⁶ *Girihi* ir ģeometriskā un *islīmi* ir augu ornamentācija Vidusāzijas reliģiskajās celtnēs.

formu. Virs lielāka *mihraba* abās pusēs no loga ar vitrāžām var redzēt divus šaurākus arkveida logus, arī ar vitrāžām. Katra *mihraba* labajā pusē atrodas *minbars* jeb katedra, kas ir domāta *imamam*. *Imami* mēdz lasīt sprediķi, uzkāpjot uz vienu *minbara* pakāpienu. (47. attēls)

47. attēls. Lielais mihrabs Erevānas Zilajā mošejā. 2022. gada aprīlis.

Minarets atrodas pagalmā un augšējā daļā ir greznots ar balkonu un ornamentu zem tā. Tas ir dekorēts ar nelielu zilos toņos ornamentētu kupolu, kas imitē mošejas lielo kupolu. Mošejas pagalma vidū ir neliels baseins ar strūklaku un augļukoki. Musulmaņu estētikai ir ļoti tuvs dārza tēls. Dārzs ir ne tikai vieta, kur būtu iespējams atpūsties, bet tas ir atgādinājums par paradīzes dārzu, kurā katrs musulmanis vēlas nokļūt pēc zemesdzīves nobeiguma.

Armēnijas apmeklējums 2022. gada augustā

Dilidžanā (armēiski: Dilidjan, Դիլիջան) un tās apkaimē

Bažās, ka manas atmiņas var būt pārāk nogurdinošas mūsu lasītājiem, turpmāk fokusēšos uz tiem iespaidiem, kas man pašai šķiet tie nozīmīgākie. Mūsu vasaras brauciens uz Armēniju sākās ar nepatīkamu pārsteigumu. Apartamentu īpašnieks, pie kura caur booking.com biju rezervējusi naktsmājas, neatbildēja uz zvaniem. Mēs būtu palikuši naktī uz ielas, ja ne mans mīļākais radnieks Haruts, tiesnesis no Erevānas. Viņš sagaidīja mūs lidostā un tad, kad notika šis

Erevānā ierastais pārpratums, Haruts varonīgi uzņēmās mūsu izmitināšanu savā jaunajā četrstabu dzīvoklī. Kopš tā laika Erevānā vienmēr uzturamies pie viņa.

Nākamajā dienā devāmies uz Dilidžanu, ko vienreiz jau mēģinājām apmeklēt. Pilsētā mūs sagaida drūms apartamentu īpašnieks. Jāteic, ka par Dilidžanu savā laikā uzzināju no mākslas filmas “Mimino”. Palasījusi kādas tūristu atsauksmes par šo prominentu mākslinieku pilsētu, nolēmu par katru cenu to apciemot. Turklāt vilināja iespēja ieraudzīt tur netālu esošo Parza ezeru un Sevanavanku. Dilidžana uz mani neatstāja nekādu iespaidu. Šī pilsēta šķita man pārāk zaļa. Ar meitu Anušiku, kura studē mākslu Latvijas Mākslas akadēmijā, apmeklējām vietējo muzeju, kas palicis manā atmiņā ar izcilām gleznām, to skaitā ar Martirosa Sarjana šedevriem, gan ar vecajiem paklājiem. Paklāji allaž mani fascinējuši ar savu vēsturi un simboliku.

No vēsturiskajām vietām paspējām apskatīt Gošavankas (armēniski: Goshavank', Գոշավանք) un Hagarcinas (armēniski: Haghartsin, Հաղարծին) klosteri. Gošavanka ir celta 12.–13. gadsimtā vecā klostera vietā, kas tika sagrauts zemestrīcē. Klosteris ir nosaukts par godu Mhitaram Gošam, prominentajam domātājam, kurš ir sarakstījis pirmo armēņu likumu grāmatu un piedalījies klostera celšanā. Klostera kompleksā ir vairākas ēkas: svētās Dievmātes baznīca un ar to savienotais gavijs, svētā Grigora baznīca, kapelas un citas palīgēkas. Klostera kompleksa teritorijā ir saglabājušies senie *hačkari*.³⁷ Nobildēju arī prominentu 1291. gada Pogosa *hačkaru*, kura ornamenti izskatās pēc vissmalkākajām mežģīnēm. Gošavankā pavisam nejauši sāku runāties ar vietējām sievietēm, kuras bija ļoti aizkustinātas par maniem centieniem runāt ar viņām armēniski. Kad kāpām iekšā mašīnā prombraukšanai, viena no viņām pieskrēja mums klāt un iedeva suvenīru piemiņai no Gošavankas pateicībā par maniem pūliņiem iepazīt tēvutēvu kultūru un valodu. Tā bija koka kastīte ar Gošavankas attēlu un uzrakstu uz vāka un iekšā bija maza lūgšanu grāmata. Šis suvenīrs man ir dārgs kā piemiņa un vēl šodien tas ir manas istabas grāmatplauktā. (48. attēls)

³⁷ Zaruhi Orbelyan, *Putevoditel po Armenii: religiia, istoriia, priroda, kultura*, 106.

48. attēls. 1291. gada Gošavankas *hačkars*. 2022. gada augusts.

Pēc Gošavankas apmeklējām Hagarcinas klosteri, kas tulkojumā nozīmē “vieta, kur lido ērgļi”. Saskaņā ar leģendu tieši ērgļi atveda šurp cilvēku. Klosteris tik tiešām atrodas noslēpumainā vietā kalnos, meža ieskaus. 11. gadsimtā šeit uzcēla krustveida svētā Grigora baznīcu ar konusveida kupolu, ko balsta astoņstūru cilindrs. 12. gadsimtā dievnamam piebūvēja gavitu. 13. gadsimta vidū uz rietumiem no tā uzbūvēja mājīgu svētā Stepanosa baznīcu. Hagarcinas klosteris ir ievērojams ar 13. gadsimta vidū uzbūvēto ēdamzāli un kolonnām, kas, savienotas ar arkām, balsta griestus. Domājams, ka svētās Dievmātes baznīca celta 10.–11. gadsimtā un rekonstruēta 1281. gadā. Klosters ēku apkārtnē ir daudz vecāku un jaunāku *hačkaru*.³⁸ Klosterī es iegādājos sv. Narekas Grigora *Žēlabu grāmatas* eksemplāru Pora ciemata priekšsēdētāja Mesropa sievai Tamārai. Es piemeklēju īpašu grāmatas izdevumu, kas imitēja vecu un daudz lietotu grāmatu. Armēņi novērtē tieši vecas grāmatas. Tieši tādi manuskripti, pēc vienkāršo cilvēku domām, iemieso *surbiem* raksturīgo enerģētiku un var kļūt par talismaniem. (49. attēls)

³⁸ Vairāk par Hagarcinas klosteri lasi: O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitektūrie ansambli Armenii 8 v. do n.e.–19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 349–380.

49. attēls. Hagarcinas klosterī. 2022. gada augusts.

Parza ezers galīgi pievīla un citādi tas nevarēja būt, jo mūsu ģimenei pieder lauku māja Latgalē, kurā ezeru, lielu un mazu, ir milzīgs daudzums. Nelielā Parza ezera krastos bija daudz atpūtnieku. Bija brīvdiena. Nav jābrīnās, ka armēņi, kuru dzimtenē ir maz dabīgo ūdenstilpņu, cenšas pavadīt brīvdienas pie ūdens, vai tas būtu Džermukas ūdenskritums, Sevana vai Parza ezers. Pie Parza ezera tolaik bija neliels atrakciju parks. Bija arī iespēja paņemt laivu un pavizināties, bet bija šokējoši, ka tobrīd lielajā karstumā laivā esošajiem neļāva aiztikt ezera ūdeni nedz ar kāju, nedz ar roku.

Dilidžanā palikām tikai vienu dienu. Ceļā uz Erevānu Ramūns piestāja pie Sevanavankas (armēniski: Sevanavank', Սևանաշուք). Lai gan ļoti gribēju redzēt klosteri, paliku mašīnā. Pēc nogurdinošā Parza ezera apmeklējuma nejutos pietiekami stipra, lai kājām uzkāptu tādā augstumā. Kad vīrs atgriezās no turienes ar Amenaprkiča *hačkara* bildēm, es nožēloju savu slinkumu. Tas bija otrais tāda veida *hačkars*, ko mums nācies redzēt Armēnijā. Vecie *hačkari* ar krustā sistā Jēzus attēliem ir milzīgs retums.

Sv. Gajanē baznīca

Atbraukuši uz Erevānu sestdien, baudījām Haruta ģimenes kompāniju. Svētdienas rītā devāmies uz sv. Gajanē baznīcu netālu no sv. Grigora Apgaismotāja katedrāles Ečmiadzinā. Nu jau kuru gadu katedrāle bija slēgta restaurācijas dēļ un katru reizi, kad bijām Armēnijā, mēs braucām apskatīties, vai visbeidzot katedrāle nav atvērta. Kamēr tajā notika remontdarbi,

katolikoss noturēja dievkalpojumus blakus esošajā sv. Gajanē baznīcā. Tai svētdienā izvēlējos nemaz neiet baznīcā iekšā, jo bija neiespējami karsts.

Baznīca ir uzcelta 630. gadā virs sv. Gajanē kapa. Baznīcā ir trīs jomi. 1683. gadā dievnama ēku papildināja ar galeriju fasādes pusē. (50. attēls) Domājams, ka sienu gleznojumi baznīcas fasādes daļā parādījās arī 17. gadsimtā. Tā kā liturģijas laikā biju ārā, man bija iespēja tos kārtīgi apskatīt. Viens no tiem ir tapis 1688. gadā portika daļā un attēlo Kristus krustāsišanu. (51. attēls) Tas gan ir kas neierasts armēņu baznīcās. Pie dievnama sapulcējās karavīru grupa. Tie bija aptuveni 30 neliela auguma puiši. Viņus atveda svētdienā uz baznīcu un viņi sastājušies pa pāriem iegāja iekšā. Uzreiz aizdomājos, ka pie mums sekulārajā Latvijā nekas tamlīdzīgs nemaz nebūtu iespējams. Kad liturģija beidzās, katolikoss bīskapu pavadībā izgāja ārā no dievnama. Es trāpījos viņam ceļā un tā es tiku pie katolikosa svētības uz savas galvas.

50. attēls. Sv. Gajanē baznīca. 2022. gada augusts.

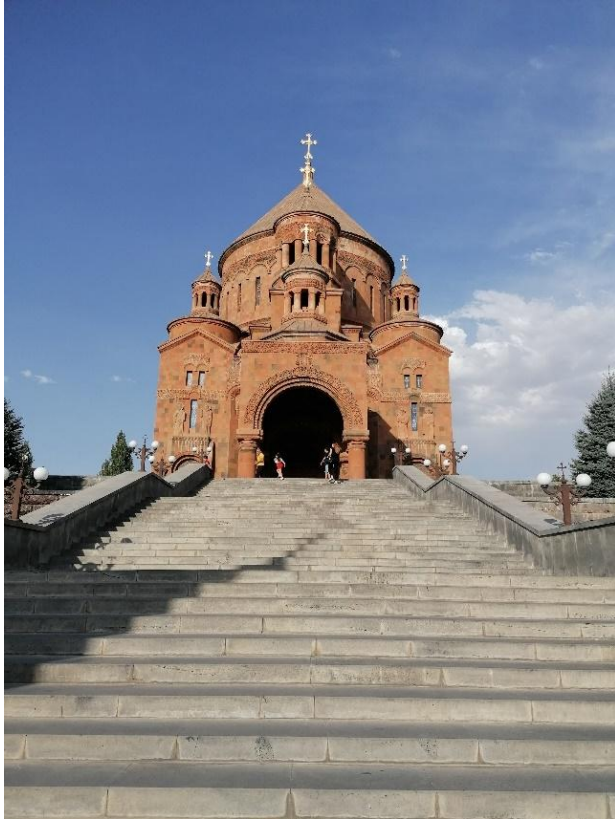
51. attēls. Krustā sistā Jēzus attēls baznīcas portika daļā. 2022. gada augusts.

Ečmiadzinas grāmatnīcā iegādājos dažas grāmatas un suvenīrus. Starp tiem bija mazītiņas lūgšanu grāmatas ekoādas vākos un dzeltenām lappusēm, kas imitēja vecos amuletus. Kad dažas dienas vēlāk apmeklēju seno rokrakstu muzeju Matenadaranu, starp eksponātiem ieraudzīju tieši tādas mazas grāmatiņas. Tādu grāmatiņu ir viegli paņemt līdzī somiņā vai kabatā. Mājās uzdāvināju šādu mazu lūgšanu grāmatiņu Haruta sievai Sonai. Viņa bija ļoti priecīga un teica, ka šo būs viegli ielikt rokassomiņā. No teiktā sapratu, ka grāmatiņa tiks izmantota kā sargājošs talismans un nevis par lasāmvielu. Sona parādīja man arī savu personīgo *surbu*. Tas izskatījās kā maza sv. Spiridona svētbilde. Kopā ar to uz atsevišķas lapas bija sarakstīta viņam adresētā lūgšana krievu valodā. Sona pastāstīja, ka Spiridons ir palīdzējis viņai atrisināt naudas problēmas, kad viņa piedzīvoja finansiālās grūtības. Man kļuva skaidrs, ka ar mājas *surbu* jeb Nareku saprot ne tikai vecos manuskriptus vai kulta priekšmetus, bet arī pavisam jaunas reliģiskas grāmatas un pat grāmatā ieliekamās papīra svētbildes. Pāris dienas vēlāk tādu mazu svētbildi es ieraudzīju Porā pie sava radnieka Emina vasarnīcā uz palodzes. Es apjautājos, vai tas ir viņa *surbs*. Viņš apstiprinoši pamāja ar galvu. Uz manu jautājumu, vai viņš pie tā lūdzas, viņš atkal atbildēja apstiprinoši.

Abovjanas (armēniski: Abovyan, Աբովյան) baznīca

Vēl būdami Erevānā, mēs kopā ar Harutu un Sonu devāmies uz Abovjanu. Radinieki gribēja parādīt mums kādu jaunu baznīcu, un tas tik tiešām bija tā vērts. Man ir kauns atzīties, ka jaunā reliģiskā arhitektūra kopā ar mūsdienu spontānās reliģiozitātes izpaušmēm citreiz aizrauj mani vairāk nekā senatne. Jaunā baznīca, kas ir uzcelta laikā no 2006. līdz 2013. gadam par armēņu biznesmeņa Gagika Carukjana līdzekļiem, ir nosaukta par godu sv. Jānim Kristītājam (armēniski:

surb Hovhannes Mkrtych', un արք Հովհաննես Մկրտիչ). Baznīcu iesvētīja katolikoss Garegins II un par godu šim notikumam no Ečmiadzinas muzeja šeit nogādāja sv. Jāņa Kristītāja relikvijas. Elektroniskajos informācijas avotos var lasīt, ka arhitekta vārds ir Artaks Guljans, kamēr fresku autori ir tēvs un dēls Abrahams un Haiks Azarjani. Eksterjers ir bagāts ar ciļņiem akmenī, turklāt daudzi no tiem ir seno ciļņu precīza kopija. (52. attēls)

52. attēls. Abovjanas baznīca. 2022. gada augusts.

Pēc mūsu pašu iespaidiem, baznīca, lai gan jauna un armēņu acīs nav tik vērtīga, ir ārkārtīgi grezna. Pie ieejas dievnama kompleksā aplūkojām *hačkarus*, kas ir izpildīti klasiskajā un jaunajā manierē. Uz baznīcu, kas atrodas uz paaugstinājuma, ved baltas kāpnes. Dievnams ir simetrisks. Tam ir liels arkveida portāls. Centrālais kupols ir apjomīgs. Tam ir tradicionāla konusveida forma. To atbalsta apaļš cilindrs. Tā kreisajā un labajā pusē atrodas vēl divi torņi. Baznīcas priekšpusē virs portāla atrodas viens virs otra novietoti torņi. Ieejot baznīcā, var redzēt tradicionālo altāri ar Dievmātes un bērna Jēzus attēlu. Neparastais, kas īpaši pārsteidz, ir divi Jēzus Kristus tēli, kas ir izpildīti pēc bizantiešu ikonogrāfijas kanoniem. Pirmais ir nelielais augšā uz griestiem pie pašas ieejas attēlotais Jēzus Emanuels aplī un ar diviem eņģeļiem – labajā un kreisajā pusē. Otrais lielais Jēzus Kristus attēls aplī, svēto figūru ieskauts, grezno centrālo kupolu baznīcas ēkas iekšpusē. (53. attēls)

53. attēls. Kristus ikona kupola zonā Abovjanas baznīcā. 2022. gada augusts.

Ir grūti pateikt, kā sader klasiskā armēņu ikonogrāfija, *hačkari* un bizantiešu manierē uzgleznotās freskas, bet iespaids ir neatkārtojams. Mani īpaši ieinteresē jaunā tendence attēlot Jēzu Kristu. Pirms tam gandrīz nekur nebiju sastapusi Pestītāja attēlus pareizticīgo ikonas stilā. Tie bez šaubām ir mazāk populāri nekā Rietumu Jēzus sirds attēli, un tomēr ir svarīga pati mūsdienu tendence vizuāli reprezentēt Trīsvienības otro Personu. Es lieku reizi aizdomājos par karitatīvā elementa trūkumu populārajā armēņu kristietībā. Tauta mēdz sanest *maturos* svētbildes ar Jēzus tēlu. Šķiet, Pestītāja attēla klātbūtne baznīcās, kur notiek liturģija, ir absolūti pareiza oficiālās baznīcas taktika.

Poras apkaimē

Burtiski nākamajā dienā mēs apmeklējām jauno baznīcu Vaikā, Vajocdzorā, un arī tur ieraudzījām aktuālo ikonogrāfiju, šoreiz Rietumu manierē. Baznīcā ir gan svētā vakarēdiena, gan Marijas bezvainīgās sirds attēli. Pēc Pora ciemata apmeklējuma, kad mums bija iespēja kārtējo reizi papētīt ģimenes vecos kapakmeņus un uzdāvināt Tamārai Hagarcinā nopirkto Narekas Grigora grāmatu, mēs devāmies uz Gladzoru, kur ir saglabājušās kārtējā viduslaiku klostera drupas. Pa ceļam uz šo ievērojamo vietu mēs ieraudzījām *maturu*, kas atradās ceļa malā. Šis namiņš izskatījās nedaudz citādāks nekā iepriekš redzētie. *Maturs* bija primitīva konstrukcija no lieliem akmeņiem divās pusēs un šīfera gabalu, kas šos divus akmensmūrus savienoja augšpusē, izveidojot kaut ko līdzīgu burtam p krievu valodā (krieviskā rakstā – п). Tomēr ne jau namiņš bija tas būtiskākais. Nelielā celtne ar ieejai pretējo galu atradās cieši blakus kādam kokam, kura zaros

karājās krāsainas lupatiņas. Koka pakājē atradās krucifikss, neliels baznīcas makets un tukšs rāmis. Bilde acīmredzot sen bija izkritusi. Kaut kur uz akmens pamanīju mazu lellīti. *Matura* akmens mūri acīmredzot bija nepieciešami, lai pie tiem varētu piestiprināt degošas sveces un lai pasargātu apmeklētājus un viņu atnestās dāvanas no dabas stihijām. Šis svētais koks izskatījās īsts atradums, jo pavisam skaidri liecināja, ka tā sauktā vernakulārā kristietība ar *surbu* kultu centrā atrodas uz robežas ar animismu, kurā ir priekšstats, ka svētā realitāte iemiesojas dabas objektos. (54. attēls)

54. attēls. Lakati svētā koka zaros ceļā uz Gladzoru. 2022. gada augusta.

Acīmredzot, vernakulārā reliģiozitāte neatkarīgi no reģiona ir primāri aktuāla tur, kur cilvēki dzīvo pie dabas krūts un cieši komunicē ar dabas parādībām un tādējādi – ar zemākiem gariem, htoniskām dievībām un veļiem. Interesanti meklēt armēņu animismam raksturīgās iezīmes, piemēram, Taizemē. Šajā reģionā, kur vispārpieņemta ir Teravādas budisma tradīcija, ir izplatīts arī animisms. Cilvēki tic gariem, kuri apdzīvo vienu vai otru vietu. Taizemē praktiski visur pie dzīvojamām mājām mēdz celt mazas būdas, kas ir domātas vietējiem gariem. Tiem mēdz ziedot ūdeni, sveces, augļus, vīraku un ziedus. Attiecībā uz dabas parādību pielūgšanu, kas mijiedarbojas ar kristietību, šeit rodas vēl viena asociācija – šoreiz ar hinduismu, kas ir uz robežas ar animismu. Tā vaišnavas līdzīgi armēņu kristiešiem mēdz pielūgt dievu Krišnu akmens (*Šāligrāma-šilā*), bet dievieti *Tulasī* – krūma veidolā.

Gladzoras (armēniski: Gladzor, Գլաձոր) Universitāte

Devāmies uz šarmanto Gladzoras klosteri; to ir grūti aizmirst. Tas atrodas turpat Vajocdzoras apgabalā. Klosteri nodibināja 13. gadsimta astoņdesmito gadu sākumā. Tas pastāvēja kādus 60 gadus. Tas bija nozīmīgs izglītības centrs tālaika Armēnijā. Grūti iedomāties, ka kādreiz

šeit bija pilns ar cilvēkiem: pasniedzējiem un studentiem. Šeit ir pilnīgs miers un klusums. Virs mums pletās zilas debesis. Spīdēja saule. Nebija ne mazākās vēja pūsmas un neviena cilvēka apkārt. No universitātes mūsdienās ir saglabājušās tikai divas savā starpā savienotas baznīcas. Pie tām redzamas universitātes ēku drupas, kapakmeņi un *hačkari*. Daži no tiem ir saglabājušies daļēji. Ir sajūta, ka visi šie akmeņi un cilvēku atstātie uz tiem attēli un uzraksti ir ļoti veci. Atliek kārtējo reizi brīnīties par to, ka šeit, augstu Armēnijas kalnos, nav darbojušies vandaļi. Katrs akmens šeit atrodas savā vietā neskarts. (55. attēls)

55. attēls. Divas Gladzoras klostera baznīcas. 2022. gada augusts.

Surb Stepanosa baznīcu uzcēla 1273.–1279. gadā uz vecās baznīcas pamatiem. Tai ir krustveida uzbūve. To kronē uz augšu izstiepts tornis ar vēdekļveida jumtu. Ar šo galveno baznīcu ir savienota otrā Surb Nšan (Svētās Zīmes, armēniski: Surb Nshan, Սուրբ Նշան) baznīca, kurai ir vienkāršāka uzbūve – ar vienu jomu iekšā. Toties virs ieejas tajā ir apskatāms lielisks timpāns ar izsmalcinātu cilni, kas attēlo medības. Attēlu ierāmē ovālas formas rāmis ar gaumīgu ornamentāciju.

Šajā mazajā baznīcā arī iegāju vispirms un šeit mani sagaidīja pārsteigums. Gladzoras Universitātes baznīca pārvērsta par *maturu*. Iekšā ieraudzīju apsīdas daļu bez armēņu baznīcām ierastā skatuvei līdzīga paaugstinājuma. Apsīdas daļā sienas zonā ir neliels iegarens lodziņš, altāra telpas priekšpusē *hačkars*. Sānos ir galds svecēm. Zem jau pieminētā šaurā lodziņa kāds ir pakāris balta auduma gabalu ar paštaisītu Jēzus sirds ikonu. Jēzus galvai apkārt ir gaiši dzeltens oreols, uz kura fona ir sarakstīta Tēvs mūsu lūgšana. Auduma stūrī stāv rakstīts autores vārds un datums. (56. attēls) Pie sienas labajā pusē ieraudzīju skrupulozi izgatavotu baznīcas maketu, lakatu un vairākas rāmjos ielikta svētbildes. Kas attiecas uz dievnama maketu, tādus mēdz darināt tad, kad *surb* jeb

svētais ir parādījies kādam sapnī un palūdzis uzcelt viņam par godu baznīcu. Tā kā ne jau katram tas ir pa spēkam, tad no koka vai papīra izgatavo baznīcas maketu un aiznes uz *maturu*. Pieņem, ka ne jau visas tādas mazas votīvās baznīciņas ir tapušas pēc *surba* parādīšanās. Acīmredzot laika gaitā ir tapis svētajiem dāvināmo priekšmetu standarta saraksts.

56. attēls. Paštaisītā Jēzus sirds svētbilde Gladzoras klosterī: dāvinājums *surbam*. 2022. gada augusts.

Galvenajā, t. i., sv. Stepanosa baznīcas apsīdas daļā gan ieraudzīju skatuvei līdzīgu paaugstinājumu un divus šaurus lodziņus virs altāra. Pie sienām bija svētbildes. Pašā centrā uz pakāpiena bija uzlikta liela izšūta Jēzus sirds ikona un veselas divas gandrīz vienādas izšūtas Marijas sirds svētbildes. Baznīcā visur pamanīju lakatus, krustus un pat Jēzus sirds statuēti. Mūsdienīgs vienkāršas formas krusts kopā ar divām Jēzus sirds bildēm ir piesliets pie kāda krietni vecāka *hačkara*.

Pa ceļam uz Vaiku iebraucām Vernašenā (armēniski: Vernashen, Վերնաշեն). Šeit atrodas 12. gadsimta sv. Hakoba (sv. Jēkaba) baznīca. Iekšā netikām. Baznīcu tikai apstaigājām. Nofotografēju vecos *hačkarus* un kapakmeņus. Pabraucām garām kādai ēkai, kas izskatījās pēc vidusskolas. Viena tās siena ir dekorēta ar karavīra portretu pilnā augumā. Blakus ir pierakstīts kareivja vārds Davit Davtjan. Šādi Karabahas otrajā karā kritušo karavīru portreti Armēnijas pilsētās ir milzīgs daudzums. Tie liek atkal un atkal atcerēties, ka šajā reģionā kara reālijas ir ārkārtīgi vitālas. (57. attēls)

57. attēls . Karabahas karā kritušā karavīra attēls Vernašenā. 2022. gada augustā.

Hndzoreska (armēniski: **Խնձորեսկ, Խնձորեսկ)**

Pēc ciemošanās Vaijocdzorā nolēmām apmeklēt Sjuniku. Tur Gorisā dzīvo mūsu radnieki, ar kuriem biju sazinājusies tikai pa tālruni. Bija maza cerība iegriezties Gorisā pa ceļam uz Hndzoresku, ko ļoti gribējām redzēt. Šim pasākumam bija atvēlēta tikai viena diena bez nakšņošanas Sjunikā un garā un sarežģītā ceļa dēļ uz Hndzoresku domu par radu apmeklēšanu vajadzēja atmest. Uz Hndzoresku ved ļoti slikts ceļš. Mašīna kratījās tā, ka likās, pēc šī brauciena tā būs jāremontē.

Domājams, ka kādreiz šo ciematu sauca nevis Hndzoreska (Ābolu ciems), bet gan Hordzoreska (Dziļa aiza), jo ciemats ir uzcelts aizā starp diviem kalniem un ir apmēram trīs kilometrus garš. Šī apdzīvotā vieta pirmo reizi ir pieminēta 13. gadsimtā to ciematu sarakstā, kas maksāja Tateva klosterim nodevas. 18. gadsimta sākumā ciemata iedzīvotāji aktīvi piedalījās David-Beka vadītajā atbrīvošanas cīņā. Cilvēki dzīvoja lielākoties alās, kuras paplašināja, pielāgojot tās cilvēku vajadzībām. Tā bija diezgan liela apdzīvotā vieta. 1913. gadā šeit bija apmēram 1800 mājas, 7 skolas, veikali un darbnīcas. Zemes līmenī esošās alas ir ar platām arkveida ieejām. Tās ir labāk iekārtotas par pārējām. Mājokļi alās veido daudzstāvu konstrukciju, jo augstāk esošo alu terases atrodas uz zemākstāvošo alu jumtiem. Šeit ir saglabājušās dzīvojamās

telpas, nekropole, Hndzoreskas cietoksnis, baznīcas utt. Par Ž. Aleksanjana līdzekļiem 2012. gadā pāri aizai uzcēla tiltu, kas ir viens no nozīmīgākajiem apskates objektiem ciematā.³⁹ (58. attēls)

58. attēls. Hndzoreskas alas 2022. gada augustā.

Hndzoreskā pie tilta mūs uzrunāja vietējais gids Sevada. Mēs ar prieku pieņemām viņa pakalpojumus. Izrādījās, ka bērnībā viņš pats dzīvojis šajā ciematā. Gids parādīja mums māju-muzeju, ūdens avotu, ievērojamākās alas, takas un ceļu uz baznīcu. Mēs apstaigājām ciemata teritoriju un apmeklējām ko līdzīgu darbnīcām. Vismaz šajās telpās bija brīvi apskatāmi dažādi senatnīgi lauksaimniecības rīki, grozi, māla trauki, rati un sadzīves priekšmeti. Mēs sameklējām 1666. gadā uzcelto sv. Hripsimē baznīcu, kas ir diezgan liela ēka ar trīs jomiem.

Par baznīcas celtniecības laiku liecina uzraksts vienā no nišām baznīcas ārpusē. Šajā pašā arkveida nišā pie sienas bija piesieti *hačkari*. Komiski izskatījās vientuļais ēzelis, kas pie tik nozīmīgas vēsturiskās liecības bija nolikts ganīties. (59. attēls) Tāda nu ir Armēnija, neviltota un vienkārša, un tas ir tas, kas man šeit bezgala patīk. Ēzeļi, aitas un govys, kuras citreiz var redzēt pārvietojamies kopā ar ganiem pa braucamajiem ceļiem, bērni, kas pieskrien ciematos un uzsāk sarunu, cilvēki, kuri aicina mūs, svešiniekus, iekšā iedzert kafiju – tas viss rada sirdī tik siltas atmiņas un sajūtas. Tanī pašā laikā bijām nedaudz sašutuši par to, ka Hndzoresku kā vērtīgu vēsturisko apskates objektu nesaved kārtībā, lai tajā vismaz nebūtu dražu. Kad stāstījām šo vēlāk manam radniekam Harutam, viņš atbildēja ar vārdiem: “Elizabet džan, valsts ir karastāvoklī.” Es toreiz saprotoši pamāju ar galvu, tomēr mani neatstāj sajūta, ka nozīme ir arī vietējai mentalitātei.

³⁹ Informācija par Hndzoresku no informācijas stenda ciematā.

Domāju, ka armēņiem nemaz nebūtu pa prātam stingri likumi un uzvedības normas, kādas ir Eiropā.

59. attēls. Sv. Hripsimē baznīcas būvēšanas laika liecība akmenī. 2022. gada augusts.

Sv. Hripsimē baznīca šķita apburoša ar savu atrašanās vietu, ar akmeņiem, no kuriem tā ir celta, un vecajiem kapakmeņiem. Ieeju dievnāmā ierāmē arka ar ornamentālu cilni akmenī. Iekšienē viss izskatās senatnīgs: sienas, grīda, kas ir salikta no kvadrātveidīgiem akmens blokiem, altāra telpa baznīcas apsīdas daļā ar garenu logu virs tās, *hačkaru* fragmenti un pat metāla vīna trauki dievnama aizmugurējā daļā. Turpat stūrī ir liela akmeņu kaudze. Altārim ir aizkars un dievkalpojuma nepieciešamais galds un citas mēbeles ar tumši sarkaniem pārklājumiem uz tām, kas varētu nozīmēt to, ka šeit tiek noturēta liturģija. Baznīcā ir pārstāvēta jaunā ikonogrāfija. Altāra telpā ir bilde ar sv. Hripsimē portretu un arī Kristus attēls bizantiešu stilā. Arkādes zonā abās pusēs no altāra var redzēt Rietumu reālisma stilā radītās Jēzus labā gana un Dievmātes ar Jēzus bērnu ikonas. Tās ir ļoti košas un estētiski nebaudāmas. Dievnams ir pārpildīts ar *maturiem* raksturīgajiem atribūtiem. Cilvēki ir sanesuši šeit dažāda formāta krustus, kā arī svētbildes uz papīra un auduma, tipogrāfijā tapušās un paštaisītās. Tās lielākoties pārstāv Romas katolicismam aktuālos tēlus. Starp tām ir ne tikai Jēzus sirds bildes, bet arī kristīgajos Rietumos populārā sv. Šarbela un sv. Terēzes no Lizjē attēli. Pirms atstājam šo vienreizējo ciematu, mēs iestiprinājāmos vietējā kafejnīcā, pasūtot tēju un armēņu nacionālo kulinārijas izstrādājumu *gata*.

Pa ceļam no Hndzoreskas uz Erevānu Gorisā (armēniski: Goris, Գորիս) mums trāpījās kārtējais *maturs*, kas šoreiz izskatījās kā skrupulozi uzbūvēta māja ar arkveida ieeju bez durvīm. Arī tajā sadzīvoja klasiskais armēņu *hačkars*, Rietumu krucifikss un Rietumu ikonogrāfija. Varēja manīt, ka atšķirībā no visiem pirmīt redzētajiem *maturiem* šis ir sakopts. Par liecību tādai kārtībai pie sienas bija pieslieta slotiņa.

Kad atgriezāties Erevānā, sanāca interesanta saruna ar Haruta sievu Sonu par *surbiem*. Mani interesēja, cik bieži cilvēki redz *surbus* sapnī un vai viņa pazīst kādu, kurš ir piedzīvojis šādas vīzijas. Izrādījās, ka Sona, kura ir diezgan reliģioza, lai gan nepraktizē baznīcas kristietību, pati ir divreiz redzējusi *surbu* sapnī. Tas bija vēl pirms viņas kāzām ar Harutu. *Surbs* parādījās kā vīrs ar bārdi, ģērbies baltās drānās. Sona ir jutusies parādīšanās laikā pavisam īpaši. Viņu piemeklēja stāvoklis, ko mēdz pārdzīvot cilvēki aizgrābtības mirkļos lūgšanas laikā. Apmeklējums radīja viņai tik spēcīgu miera sajūtu, ka nemaz negribējās mosties un atgriezties ikdienā. Sona apsūtīja aizvest mani uz Stepanavanu, kas atrodas netālu no Erevānas, un iepazīstināt ar tur dzīvojošo viņas bijušo kaimiņieni Gajanē. Gajanē Hačatrjana ir viena no tiem neparastajiem cilvēkiem-medijiem, kas saņēmuši *surba* aicinājumu kļūt par lūdzējiem un dziedniekiem.

Aragaca (armēniski: Aragats, Արագած) kalns

Nākamajā rītā mēs devāmies uz Aragacu. Tas ir augstākais kalns Armēnijā, turklāt man ir nācies lasīt leģendu par svēto Grigoru Apgaismotāju, kā, Aragaca kalnā, viņam lūdzoties, spīdēja lampa, kas karājās no pašām debesīm bez virves.⁴⁰ Šis romantiskais naratīvs par Grigora dievbijību un garaspēku noskaņoja uz braucienu, bet tas nemaz nebija tik romantisks kā leģenda. Nekādus krāšņus dabasskatus, kādus pieredzējām Armēnijas ziemeļu daļā vai Vajocdzorā, šeit neredzējām. Kalns izskatījās garlaicīgs, praktiski bez kokiem un zāles. Pelēkie akmeņi un saule vien. Šur tur gar ceļu ir izmētātas jezīdu teltis. Viņi gana lopus un garāmbraucējiem pārdod aitas. Biju nedomājis par to, ka pie teltīm laiku pa laikam var redzēt gan furgonus, gan mūsdienu automobiļus. Mēs sasniedzām to neparasto vietu, par kuru daudzi uzņem video. Tur neiedarbinātas mašīnas brauc uz augšu. Arī ūdens tek uz augšu. Kaut kur man ir nācies lasīt, ka tā ir tikai optiska ilūzija. Mūsu mašīna arī pati no sevis ripoja uz augšu. (60. attēls)

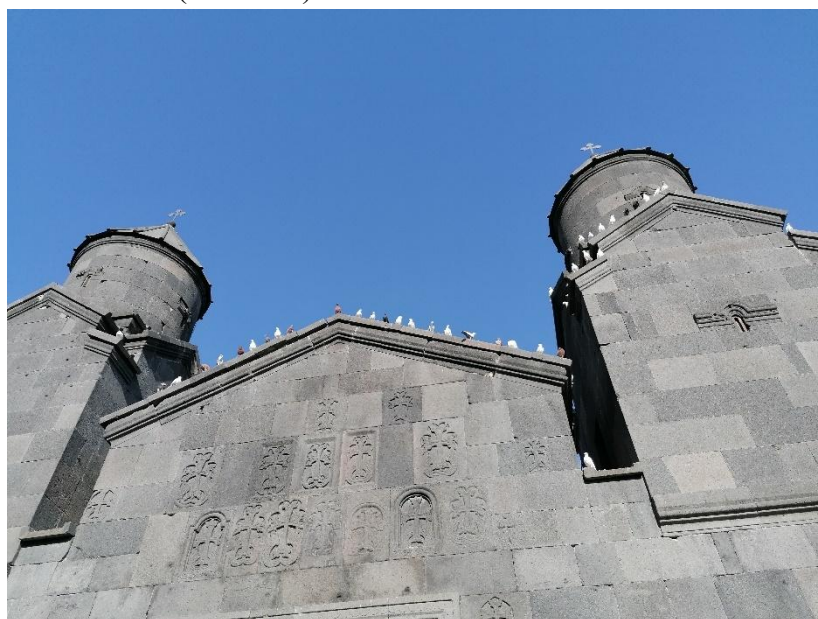

60. attēls. Jezīdu teltis Aragaca kalnā. 2022. gada augusts.

⁴⁰ A.T. Ganalanian, *Armianskie predaniia*, predanie 574, s. 242.

Beidzot nokļuvām visaugstākajā vietā, līdz kurai bija iespējams aizbraukt ar mašīnu. Tur atrodas kāda pētniecības stacija, dzidrs kalna ezers ar ledaini aukstu ūdeni un restorāns. Jutos šajā vietā draņķīgi. Nespēju tagad atcerēties, cik augstu virs jūras līmeņa bija šī vieta, bet man stipri reiba galva. Ramūns vēlējās izpeldēties un nobaudīt īpašu armēņu zupu ar nosaukumu *haš* (armēniski: khaš, խաշ). Uz maniem lūgumiem doties prom viņš nereaģēja, tādēļ nācās kādu stundu paciesties, kamēr viņš tiek pie gribētā.

Atpakaļceļā iebraucām savdabīgajā Tegeras (armēniski: Tegher, Տեղեր) klosterī. Lai gan laba noskaņojuma vairs nebija, šī vieta mani apbūra. Uz klosteri veda *hačkaru* galerija. Tegeras baznīcu 13. gadsimta pirmajā pusē Vardapets Agbairiks uzcēla princesei Khatunai un nosauca sv. Dievmātes vārdā. Baznīca izskatījās neparasta vispirms tādēļ, ka no fasādes puses tā ir absolūti simetriska. Krustveida surbs Svētās Dievmātes baznīcas priekšā ir uzcelts kā gavits, kurā ir divi kambari ar diviem simetriskiem torņiem virs tiem. Šo baznīcu tik īpašu padarīja milzīgs balto baložu bars, kas sēdēja uz pelēkā bazalta fasādes malas un torņiem. Baznīcā laulājās kāds pāris. Kad viņi nāca ārā pa baznīcas durvīm, šķita, ka nav lielākas saderības kā starp līgavas balto kleitu un šiem daudziem baltajiem putniem. Bildē labi iederējās pelēkajā sienā iebūvētie *hačkari* uz zilo debesu fona. (61. attēls)

61. attēls. Tegeras baznīca. 2022. gada augusts.

Gajanē Hačatrjana un surbs Gevorgs (armēniski: surb Gevorg, սուրբ Գևորգ) Gjulagarakā (armēniski: Gyulagarak, Գյուլագարակ)

Nākamajā dienā, kas mums šeit bija pēdējā, devāmies pie Gajanē Hačatrjanas uz Noravanu. Ja man būtu jāapraksta tikai viens notikums no visiem, kas kaut kā ir saistīts ar reliģijpētniecību, tad tas noteikti būtu šis. Par šādiem medijiem, kuri komunicē ar *surbiem*, man nācies tikai lasīt un, lūk, tagad man bija iespēja pašai iepazīties ar vienu tādu cilvēku. Mēs devāmies tur kopā ar Harutu un Sonu. Gajanē pieņēma mūs savas mājas pagalmā uzceltajā *maturā*. Tā bija neliela auguma sieviete ar blondiem matiem, lielām brūnām, samtainām acīm un sārtu krustu starp uzacīm. Kaut

kādā brīdī mums piebiedrojās viņas vīrs. Viņš piedalījās sarunā un papildināja Gajanē stāstīto. (62. attēls)

62. attēls. Gajanē Hačatrjana. 2022. gada augusts.

Gajanē pastāstīja, ka, pirms viņa piedzīvoja *surba* Gevorga parādīšanos, viņa nepraktizēja reliģiju. Tas pats bija sakāms par viņas vīru. Gajanē mocīja kāda nezināma ādas slimība. Uz sejas un ķermeņa metās sarkani plankumi. Viņa vērsās pie dažādiem ārstiem, tomēr neviens nespēja viņai palīdzēt. Kādu nakti Gajanē ieraudzīja sapnī gados jaunu vīrieti baltās drānās ar bārdu. Viņš teica, ka viņa vārds ir svētais Gevorgs. Viņš apsolīja, ka dziedinās Gajanē, ja viņa apmeklēs viņam veltīto *maturu*. Viena bēda – viņš neteica, kur to meklēt. Kopā ar vīru sieviete devās ceļā. Viņa apbraukāja visu Armēnijas teritoriju, līdz beidzot Gjulagarakas ciemata tuvumā kārtējā sv. Gevorga maturā skaidri ieraudzīja viņa attēlu pie sienas. Tas nebija parasts attēls, jo to redz tikai Gajanē. Tas vienmēr viņu tur sagaida. Gajanē ir mēģinājusi to nobildēt, bet kamera attēlu neuztver. Laimīgā Gajanē atgriezās mājās, tomēr dziedināšanu viņa nesaņēma. Svētais Gevorgs atkal parādījās viņai un pieprasīja, lai šoreiz viņa kājām dodas svētceļojumā uz Gjulagarakas *maturu*. No Noravanas līdz Gjulagarakai ir aptuveni 150 kilometri, tādēļ tāds svētceļojums nemaz nebija viegls. Tikai tad, kad Gajanē, *surba* pamudināta, paveica šo uzdevumu, viņš beidzot atbrīvoja viņu no mokošās ādas slimības. Uz vaiga viņai bija kāds sarkans plankums, kurā pēkšņi parādījās Dievmātes tēls. Tad šis attēls kopā ar plankumu izzuda, toties parādījās sarkans krusts starp uzacīm. Uz jautājumu, kā šis krusts uzvedas, viņa atbildēja, ka šad tad tas paliek bālāks. Parasti tie ir brīži, kad viņa nejūtas labi vai ir intensīvi lūgusies par kādu. Pēc kāda laika krusta intensitāte atgriežas.

Pēc Gajanē stāstītā, Gevorgs turpina parādīties viņai regulāri. Tas dod viņai smagus uzdevumus. Galvenokārt ir domāti svētcēlojumi uz Gjulagaraku. Gajanē raud, negrib iet. Tad viņu sapnī apmeklē Jēzus, kurš atvieglo viņai uzliktos uzdevumus. Tas notiek apmēram divas reizes mēnesī. Jēzus sarunājas ar Gajanē aramiešu valodā, ko viņa pārvalda vīziju laikā. Tāpat arī lūgšanas laikā Gajanē izrunā vārdus, kādus nekad agrāk nav mācījusies. Viņas vīrs stāsta, ka reizēm Gajanē paliek slikti. Tad viņš atved viņu uz viņu pašu par ziedojumiem uzcelto *maturu* privātmājas teritorijā. Tad Gajanē iekrīt transā un lūdzas nezināmā valodā.

Interesanta ir Jēzus klātbūtne Gajanē redzējumos. Viņa stāsta, ka vienreiz viņai parādījās krustā sistais Jēzus un lūdza izvilkēt no Viņa rokas naglu. Kad Gajanē izpildīja lūgumu, asinis no Jēzus brūces apšļakstīja viņas rokas un uz tām parādījās vairāki mazi krusta attēli, kas ar laiku izzuda. Gajanēs *maturā* vienā stūrī ieraudzīju vairākas svētbildes rindā uz galda. Tās attēloja Romas katoļu krustaceļa 14 stacijas. Pajautāju, vai Gajanē tās mēdz apcerēt. Viņa atbildēja noraidoši. Viss, kas atrodas viņas un viņas vīra uzceltajā *maturā*, ir cilvēku sanests un viņai neko daudz nenožīmē. Svētbildēm, pēc Gajanē vārdiem, ir eksorcisma efekts. Tās atgaiņā ļaunos garus. Kad jautāju par Jēzus sirds attēlu viņas *maturā*, viņa gan teica, ka ikviens no mums atrod mājokli Jēzus sirdī. Jēzus sirds mūs visus ieskauj, ietver sevī. Šķiet, būtiski ir tas, ka Jēzus un Gevorga statuss Gajanē acīs ir vienāds. Abi ir svarīgi. Hierarhijas šeit nekādas nav. Reizēm Gajanē apmeklē Dievmāte. Viņa lūdz Gajanē darīt tā, kā viņai saka viņas dēls Jēzus. Gajanē sauc Pestītāju par Jēzu, nevis Kristu, kas ļauj nojaust, ka vizionāres acīs Viņš ir mīlošs un ļoti tuvs. Jēzū ir akcentēta Viņa cilvēciskā daba, nevis dievišķā – kā tas ir ierasts Austrumu populārajā kristoloģijā.

Maturs pie mājas ir vajadzīgs Gajanē, lai aizlūgtu par apmeklētājiem. Gajanē ir ļoti populāra starp vietējiem. Katru dienu pie viņas *matura* pulcējas cilvēku rinda. Viņas misija ir lūgties svētajam Gevorgam par atnācējiem, tomēr cilvēki uztver viņu kā dziednieci. Gajanē apsēdina apmeklētāju uz krēsla, ieliek viņa/viņas rokās Bībeles grāmatu ādas vākos, kas acīmredzot ir aicināta kļūt par sava veida kanālu starp cilvēcisko un *surba* realitāti. Tad viņa čukstus lūdzas, ar rokām pieskaroties apmeklētāja galvai, krūtīm un mugurai. Kad Gajanē lūdzās par mani, es sajutu mātišķo gādību viņas pieskārienos. Pēc lūgšanas Gajanē pasaka kādu vārdu par viņas ciemiņa slimību vai cita veida rūpēm, kā arī pareģo viņa nākotni. Šāda bija pirmā tikšanās ar Gajanē. Otro piedzīvoju tikai pēc diviem gadiem, būdama spiesta vērsties pie viņas pēc atļaujas šajā grāmatā dalīties ar viņas dzīvesstāstu.

Pēc profesora Leona Gabriela Taivana domām, gan Gajanē darbošanās specifika, t. i., dziedināšana, gan nezināmā ādas slimība, no kuras viņa atbrīvojās, pateicoties *surbam* Gevorgam, saskan ar šamanisma tematiku. Arī šamani mēdz pārdzīvot tā saukto šamaņa slimību pirms aicinājuma no garu pasaules sadarboties ar viņiem. Šamanisma centrā ir cilvēku dziedināšana no slimībām.

Savu viedokli izteica arī Brno Universitātes profesors Andrejs Zubovs. Viņš lika atcerēties tradicionālās kristietības centrālo vēsti, kas ir Jēzus Kristus upuris par mūsu grēkiem. Ja grēka un pestīšanas reālijas nav primāras, bet priekšplānā parādās kādas citas, piemēram, ar dziedināšanu saistītās, tad mums būtu jāuzdod jautājums: vai šī reliģiozitātes forma ir kvalificējama kā kristietība.

Arī man šķiet, ka vernakulārās kristietības jēdziens ir izplūdis un neizsaka šīs savdabīgās reliģijas formas būtību. Erevānas Valsts universitātes pasniedzēja, kultūrantropoloģe Jūlija Antonjana, tieši pretēji, izteica skepsi par mēģinājumu noteikt šīs reliģiozitātes formas rāmjus un to definēt.

Svētās Dievmātes (armēniski: *surb Astvatsatsin, unıpp Աստվածածին*) *maturs* Erevānā

Mūsu pēdējā diena Armēnijā bija diezgan auglīga manam pētījumam ievāktās informācijas ziņā. Pirms mēs devāmies pie Haruta brāļa Hakoba Ramūns Erevānas Brīvības parkā uzmeklēja *maturu* ar *hačkaru* pie tā. Tas bija visai neparasts *maturs* – vispirms jau tādēļ, ka pēc formas tas atgādināja baznīcu ar tradicionālo piramidālo torni. *Maturs* ir nosaukts par godu sv. Dievmātei (*surb Astvacacinaï*). Tā iekšienē ir liels akmens, virs kura arī ir uzcelts šis *maturs*. Akmens vēsture man nav zināma, tomēr tas ir otrais gadījums, kad man ir trāpījies redzēt dabas objektu kā surba iemiesošanās vietu. Plauktā pie akmens ir svētbildes ar ierasto tematiku. Pārsteidza Kristus attēls uz griestiem aplī tieši virs mūsu galvas. Tas bija izpildīts bizantiešu ikonās stilā. Apbrīnojami ir tas, ka vienuviet ir spējīgi sadzīvot armēņu tradicionālais arhitektūras stils, *hačkari*, animismam raksturīgais dabas objekts un bizantiešu ikonogrāfija. (63. attēls)

63. attēls. Svētais akmens sv. Dievmātes *maturā* Brīvības parkā Erevānā. 2022. gada augusts.

Atrast iemeslu, lai aizbrauktu tur vēlreiz: mans 2022. gada ziemas brauciens uz Armēniju

Atgriezusies mājās, sāku meklēt ieganstu aizbraukt uz Armēniju mācību gada laikā, negaidot nākamo gadu. Sarakstījos ar divām kultūrantropoloģēm: jau pieminēto Jūliju Antonjanu un Lusiniē Karatjanu. Jūlija ielūdza mani uz konferenci, ko Erevānas Valsts universitātes Vēstures fakultāte plānoja rīkot decembra sākumā. Konferences tēma bija “Civīlizācijas un kari”. Tā gan nebija piemērota manam pētniecības laukam, bet padomājot pieteicos piedalīties tajā ar tēmu “Kari Tuvajos Austrumos un bēgļu krīze Eiropā pēdējā desmitgadē: Islāma un postkristīgās civilizācijas attiecības Rietumos”. Islāms nav manas kompetences lauks, un tomēr ko vien neizdarīsi, lai atkal paviesotos Armēnijā? Referāta tēmu akceptēja un to iekļāva pat plenārsēdē. Kad pienāca novembra beigas, ar diviem avioreisiem nokļuvu Erevānā. Haruts sagaidīja mani lidostā un aiz laimes viņu redzēt apkritu viņam ap kaklu. Vizīte bija īsa un galvenais bija konference un tikšanās ar kolēģiem no Erevānas Valsts universitātes.

Man bija plāns apmeklēt Vajocdzoru, ieraudzīt kalnus un apciemot radniekus un tuviniekus Vaikā un Porā. Diemžēl tieši šajās brīvdienās Harutam bija jādodas uz tiesnešiem paredzēto semināru Dilidžanā, tādēļ viņš nevarēja sastādīt man kompāniju. Anahītas dēls Norairs palīdzēja man nokļūt stacijā un iesēdināja privātā taksī. Kopā ar vairākiem citiem pasažieriem es devos uz Vaiku. Sieviete blakus visu laiku plāpāja pa telefonu un neļāva koncentrēties. Centos palasīt kādu rakstu par animismu. Armēnijā jau kuru dienu bija draņķīgs laiks. Sengaidītos kalnus tikpat kā nevarēja ieraudzīt biežās miglas un mākoņu dēļ. Saules nebija. Apkārtesošā daba izskatījās pelēcīga. Bija decembra sākums. Mašīna pa ceļam netālu no Vaika salūza. Nu bija jāgaida cita mašīna, kas nogādāja mūs visus līdz galapunktam. Mani sagaidīja Anahīta un viņas vīrs Haruts. Nu beidzot jutos pie savējiem. Visiem sagatavoju ziemai piemērotas dāvanas no Latvijas. Palūdzu, lai Haruts aizved mani uz Poru un viņš piekrita.

Palūdzu, lai viņš sazvanās ar ciemata priekšsēdētāju Mesropu, bet lai nesaka viņam, ka atvedīs mani. Viņš tā arī izdarīja. Bija tik patīkami pārsteigt Mesropu un Tamāru ar savu ierašanos. Nez kā, bet Mesrops bija nojautis, ka esmu atbraukusi. Tas, kādēļ es aprakstu šo savu vizīti Porā, ir Tamāras paziņojums. Skrienot man pretī, viņa uzbudinātā tonī teica: “Elizabet džan, tavu grāmatu nozaga!” Izrādās, to senatnīgās grāmatas viltojumu, ko biju uzdāvinājusi Tamārai vasarā, viņa bija uzlikusi savās mājās uz galdiņa kopā ar citām manis dāvinātajām lietām: manas meitas Anušikas gleznojumu un Dievmātes ikonu. Un, lūk, zagli ieinteresēja nevis oriģināla glezna, bet grāmata. Ir būtiski tas, ka zādzības šeit nemēdz notikt. Vienīgais, ko zog, ir mājas *surbi* jeb relikvijas. Teikt, ka es biju sajūsmā par mana dāvinājuma nolaupīšanu, nozīmē neteikt neko. Aizdomājos par to, vai pie mums, Latvijā, kādu zagli ieinteresētu veca grāmata. Narekas Grigora grāmatas zādzību varēja piedzīvot tikai Armēnijā.

Ciemošanās Porā izdevās. Tā bija īsa, bet siltu emociju pilna. Man bija nedaudz skumīgi, ka tikpat kā neredzēju kalnus. Mums atpakaļceļā uz Vaiku mākoņi pazuda un parādījās saule. Tā izgaismoja kalnus un es sajutos patiesi laimīga. Apturējuši mašīnu pusceļā, vakara saules gaismā mēs ar Harutu apbrīnojām brīnišķīgo skatu, kas no kalna augstuma pavērās uz Vaiku.

Brauciens uz Armēniju 2023. gada augustā

Vasaru bez brauciena uz Armēniju es vairs nespēju iedomāties, tādēļ mans vīrs Ramūns, iežēlojies par mani, iegādājās biļetes visai ģimenei uz Erevānu. Braucienam bija jānotiek 2023. gada augustā. Pirms tam maijā mana senā draudzene Gohara kopā ar savu bijušo kursabiedrēni Nairu ieradās Latvijā, lai piedalītos tulkotājiem domātajā konferencē. Viņas noteica mūsu tikšanos sv. Grigora Apgaismotāja baznīcā Rīgā 2023. gada 20. maijā. Mēs devāmies turp kopā ar Ramūnu. Dievnama pagalmā mūs sagaidīja Baltijas valstu diecēzes bīskaps Vardans Navasardjans. Biju viņu redzējusi arī iepriekš armēņu pasākumos, tomēr sava intravertā rakstura dēļ katru reizi izvairījos no tiešas saskares. Un, lūk, viņš sveicināja mūs armēņu valodā ar saucienu “Kristus ir augšāmcelies”. Viņš painteresējās par iespēju rīkot LU Teoloģijas fakultātē konferenci par godu sv. Nersesam Šnorhali. Šim plānam ar mecenāta Rubena Gevorgjana finansiālo atbalstu bija lemts īstenoties 2023. gada novembrī. Konferencē piedalījās gan armēņu, gan latviešu pārstāvji. Šajā konferencē man izdevās tuvāk iepazīties ar Latvijas Mākslas akadēmijas profesoru Ojāru Spārīti, cilvēku ar plašām zināšanām un tikpat plašu, dāsnu, atvērtu sirdi.

Gjumrī (armēniski: Gyumri, Գյումրի)

Armēnijas teritorija ir samērā neliela, tādēļ iepriekšējo braucienu laikā mēs apmeklējām praktiski visus reģionus, izņemot Armēnijas ziemeļrietumus. Ieradušies Armēnijā 2023. gada augustā, mēs nolēmām apskatīt otro lielāko Armēnijas pilsētu Gjumrī, bijušo Aleksandropoli, ko Padomju laikos sauca par Լեւոնականu. Pilsēta ir piedzīvojusi 1988. gada lielo zemestrīci, kuras laikā Armēnijā gāja bojā 25000 – 45000 cilvēku. Mani interesēja, cik lielā mērā pilsēta ir atjaunota pēc zemestrīces. Jāteic, ka arī tagad pilsētā šur un tur var redzēt neatjaunoto māju drupas. Mēs palikām pilsētā divas nakts, lai vienu pilnu dienu veltītu pilsētas apskatīšanai. Vislielākā interese mums bija par baznīcām, jo dzirdējām par tām no Haruta kolēģes tiesneses Ani. Pirmā starp tām bija svētās Dievmātes (Surb Astvacacinas) baznīca. To mēdz saukt arī par Septiņu brūču (Jot verk) baznīcu tādēļ, ka tajā atrodas brīnumdarītāja Dievmātes ikona. Tajā ir attēloti septiņi zobeni, ar kuriem ievaino Marijas sirdi. Uzska, ka šo ikonu ir uzgleznojis apustulis Lūkass. Padomju laikos šī bija vienīgā baznīca pilsētā, ko neslēdza. To apmeklēja visu konfesiju pārstāvji, tādēļ tai ir ekumeniskas baznīcas loma.⁴¹ (64. attēls)

⁴¹ „Church of Seven Wounds”, pieejams: [Church of Seven Wounds \(arcgis.com\)](https://arcgis.com) (skatīts 26.10.2024.).

64. attēls. Svētās Dievmātes baznīca Gjumrī. 2023. gada augusts.

Dievnams ir celts 19. gadsimta 70.–80. gados kā kvadrātveida zāle ar apsīdu austrumu pusē. Griestus balsta četras kolonnas, kuras izveido trīs jomus.⁴² Apsīdas pretējā pusē, t. i., rietumpusē, ir zvanu tornis. Interesanti, ka 1988. gadā zemestrīcē cieta tikai kupoli. Tos gada laikā atjaunoja, bet iepriekšējie, nokritušie kupoli tagad redzami pie dievnama un ir tūristu apskates objekts. Izlasīju, ka kupoli armēņu baznīcās ir domāti ēkas pasargāšanai no seismiskās aktivitātes. Tai gadījumā, ja baznīca ir uzcelta pareizi un kupoli nav savienoti ar baznīcas celtni, tie ņem zemestrīces postošo iedarbību uz sevi. Ideālā variantā nobrūk kupoli, bet nesabrūk pati baznīca, kas ir noticis arī sv. Dievmātes baznīcas gadījumā.⁴³

Šajā baznīcā manu uzmanību saistīja armēņu baznīcām ļoti neparastais altāris. Tam ir ikonostasa siena starp apsīdu un altāra telpas priekšējo daļu ar aizkaru. Ikonostass ir izpildīts gaiši zilos toņos, kas asociējas ar Dievmātes tēlu. Ikonostasa centrā ir ievērojamā Dievmātes un bērna Jēzus ikona, kuras autors ir Vardgess Surenjancs. Diezgan neparasti izskatās liels krucifikss vienā baznīcas blakustelpā. Sākumā biju iedomājusies, ka tas ir kārtējs jaunais atribūts, kas atspoguļo mūsdienu armēņu alkas pēc dzīvās kristoloģijas, tomēr vēlāk uzzināju, ka pēc 1926. gada zemestrīces, kad sabruka pilsētā esošā katoļu baznīca, šo Kristus figūru atnesa uz Septiņu brūču baznīcu.⁴⁴ Katoļiem tādējādi radās iespēja ienākt un lūgties šeit krucifiksa priekšā.

⁴² Varazdat Arutiunian, *Kamennaia letopis armianskogo naroda* (Erevan, Sovetakan grogh, 1985), 33.

⁴³ „Church of Seven Wounds”, pieejams: [Church of Seven Wounds \(arcgis.com\)](https://arcgis.com) (skatīts 26.10.2024.).

⁴⁴ Ibid.

Katrā baznīcā ir kas īpašs. Pēc Dievmātes baznīcas apmeklējuma iegriezāmajos turpat blakus esošajā Visupestītāja (armēniski: Amenaprkič, Մեսրոպիկի) baznīcā, kas ir lielāka par iepriekšējo. To sāka celt apmēram 1858. gadā un atvēra apmeklētājiem 1876. gadā. Tā ir pārdzīvojusi divas lielas zemestrīces. 1926. gadā dievnamam palaimējās izdzīvot zemestrīcē, tomēr 1988. gadā baznīca sabruka. Pa vidu bija Padomju laiki, kad baznīcu ne tikai slēdza, bet daļēji arī izdemolēja. Baznīcas telpas izmantoja par strādnieku klubu, muzeju un galeriju. 20. gadsimta sešdesmitajos gados baznīcu restaurēja un pārvērsa par klasiskās mūzikas koncertzāli. Pēc 1988. gada zemestrīces to atjaunoja, bet tam bija vajadzīgs ļoti ilgs laiks – līdz pat 2014. gadam. Baznīcu burtiski salika pa gabaliem no tiem fragmentiem, kas bija palikuši pāri pēc zemestrīces, papildinot tos ar jauniem iztrūkstošo vietā. Vecais baznīcas kupols tagad redzams pie baznīcas atmiņai par traģiskajiem notikumiem.⁴⁵

Baznīca ir celta no melna un oranža tufa, kas padara to visai gaumīgu un acij tīkamu. Fasādes daļa ir ievērojama ar arkatūru, kuras centrā ir viena liela aklā arka, kas ierāmē ieeju un divus ciļņus virs tās. Arkatūras zonā katras arkas ietvaros augšējā daļā var redzēt apaļus oranžā tufa ornamentālajā aplī iekļautos lodziņus. Tāda pati arkatūra dekorē centrālo torni. (65. attēls) Baznīca izskatās visai savdabīga arī iekšpusē. No vienas puses, šeit ir pārstāvēta lakoniskos toņos izpildīta askētiskā apsīda bez jebkādiem gleznojumiem un ornamentācijas, no otras puses, gleznojumi bizantiešu stilā. (66. attēls) Centrālais kupols ir dekorēts no iekšpuses ar Kristus Visuvaldītāja ikonu ierāmētā aplī, zem kura ir cirkulāra logu rinda. (67. attēls) Kristus attēls atgriež mani pie pārdomām par mūsdienu kristoloģiskajām aktualitātēm. Gleznojumi ir arī nišās starp kolonnām. Svēto attēlu rindu var redzēt arī zem altāra vertikālās plaknes zonā. Pie baznīcas ir apskatāma lieliska *hačkaru* kolekcija. Tie ir ievērojami ar ikonogrāfiska rakstura iestarpinājumiem. (68. attēls)

⁴⁵ „All Savior Church”, available: [All Savior Church \(arcgis.com\)](https://arcgis.com) (accessed October 26, 2024).

65. attēls. Visupestītāja baznīca Gjumrī. 2023. gada augusts.

66. attēls. Visupestītāja baznīcas altāra daļa. 2023. gada augusts.

67. attēls. Visupestītāja baznīca Gjumrī. Gleznījumi. 2023. gada augusts.

68. attēls. Figuratīvie elementi uz vecajiem *hačkariem* pie Visupestītāja baznīcas Gjumrī. 2023. gada augusts.

Gjumrī Svētās Zīmes (armēniski: Surb Nšan, Սուրբ Նշան) baznīcu cēla laikā no 1859. līdz 1864. gadam. Būdamā tumši pelēka ārpusē, tā ir visai gaiša iekšpusē. Kolonnas, kas balsta centrālo kupolu un veido trīs jomus, ir tumšas, tādējādi kontrastējot ar gaišajām sienām. Baznīca ar savu interjeru atgādina Kristus Visupestītāja dievnamu. Gan ikonu rinda zem altāra vertikālās plaknes zonā, gan centrālā kupola dekorējums ar ikonām atgādina Kristus Visuvaldītāja baznīcu. Kādā nišā atradu paslēpušos Jēzus sirds svētbildi. Tās priekšā ir nolikta vāze ar ziediem. Šī baznīca arī pamatīgi cieta 1988. gada zemestrīcē un, līdzīgi pārējām, tika atjaunota.

Ar lielu interesi apmeklējām Gjumrī katoļu baznīcu, kas ir nosaukta par godu mocekļiem. Tā ir pavisam jauna. To uzcēla laikā no 2010. līdz 2015. gadam. 2016. gadā to apmeklēja pāvests Francisks. Tai ir astoņstūra forma. To kronē kupols. Zem tā redzu spāņu mošejām raksturīgās nervīras. Interjers atbilst katoļu baznīcas specifikai. Katoļu dievnamiem raksturīgais altāris ir uzlikts uz skatuvesveida paaugstinājuma apsīdas daļā. Paaugstinājuma apakšējā vertikālā plakne ir dekorēta ar mocekļu attēlu pilnā augumā rindu – pilnīgi tāpat kā divu nule pieminētajās baznīcās. Krucifikss, Jēzus sirds svētbilde un pāvesta portreti – viss liecina, ka atrodies katoļu baznīcā.

Gjumrī pilsētā mūsu apmeklējuma laikā bija šausmīgi karsts. Pastaigāties pa pilsētu izvēlējamies vakarā, kad bija jau tumšs. Aizvedām bērņus uz ilūzijas muzeju. Pēc tā apmeklējuma jaunākajam bērnam nopirkām brilles, kuru lēcas pavairo redzētos objektus. Pa ceļam no Gjumrī uz Erevānu apmeklējām vēl vairākas nozīmīgas vietas. Man bija cerība, ka ceļš no Gjumrī mūs iepriecinās ar dabasskatiem, tomēr šajā virzienā praktiski nav ko redzēt. Apkārt plešas līdzenums ar izzuvušu zāli. Tālumā var redzēt lēzenus kalnus.

Marmašenas (armēniski: Marmasheni vank', Մարմաշենի վանք) un Haričas (armēniski: Harrich, Հարիճ) klosteris

Apskatījām Marmašenas klosteri, kas atrodas 10 kilometru attālumā no Gjumrī. Kādreiz viduslaikos šeit atradās svarīgs izglītības centrs. Klosteri uzcēla 10. gadsimta beigās un 11. gadsimta sākumā. Mūsdienās no klostera ansambļa palikušas pāri trīs baznīcas. Centrālā ir Katogike (armēniski: Kat'oghike, Կաթողիկէ). Tā ir celta no bazalta un sarkanā tufa un eksterjerā ir greznota ar arkatūru. Tai ir tornis ar tradicionālo vēdekļveida jumtu. Kādreiz Katogiki papildināja gavits. No tā palikušas pāri tikai drupas. Blakus šai centrālajai baznīcai ir vēl divas. Vienā pusē ir dievnams, kas ir Katogikes samazināta kopija. Otrajā pusē ir baznīca bez torņa, kurai ir krustveida uzbūve iekšpusē un taisnstūra forma ārpusē. Klosteris ir cietis no seldžuku un mongoļu uzbrucējiem, kā arī sabrucis zemestrīču laikā, tomēr katru reizi tas ticis atjaunots. Klosters teritorijā ir senie *hačkari* un kapakmeņi. Iespējams, šeit ir apglabāts klostera celtnieks Vagrams Pahlavuni.⁴⁶

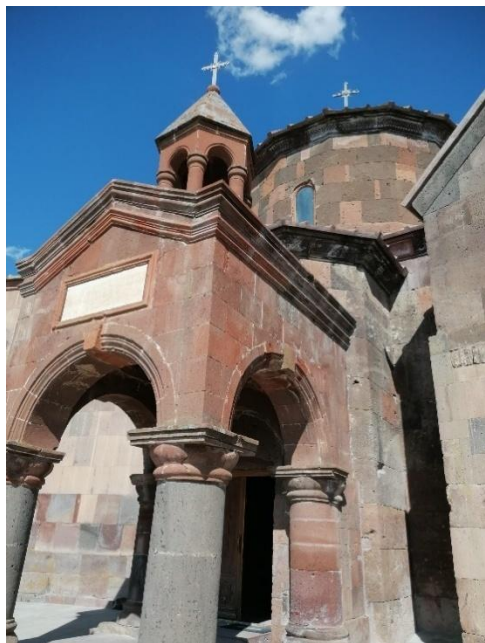
Klostera pagalmā ieraudzīju pavisam jaunu, 2013. gadā uzstādīto un mūsdienu stilistikā izstrādāto *hačkaru*. Klostera baznīcas iekšpuse atgādina daudzas Armēnijā redzētās viduslaiku

⁴⁶ „The Monastery of Marmashen”, available: [THE MONASTERY OF MARMASHEN – Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations](#) (accessed 1.11.2024.)

baznīcas. Tās ir tumšas un senas un jo tumšākas un senākas tās ir, jo lielāku uzticību tās gūst armēņu acīs. Kad mēs apmeklējām Marmašenas klosteri, galvenajā baznīcā notika reliģiska ceremonija.

Esmu daudzkārt runājusi ar armēņiem par senajām baznīcām. Parasti katram ticīgajam ir kāda sena baznīca, kas viņu īpaši uzrunā un kur viņš dodas brīžos, kad Dieva atbalsts ir visvairāk nepieciešams. Mazajā baznīcā apsīdas daļā ieraudzīju gaumīgu altāri, kas izskatās kā vienkāršs mazs galdiņš ar krustu un Dievmātes svētbildi virs tā. Turpat dievnamā pamanīju *maturiem* raksturīgo atribūtiķu, kas ir nelielas svētbildes ar un bez rāmjiem, izšūts armēņu krusts rāmī ar dāvinātāja vārdu, kā arī votīvā baznīciņa. Starp svētbildēm ir Jēzus sirds ikona, kas ir neatņemams *maturu* elements.

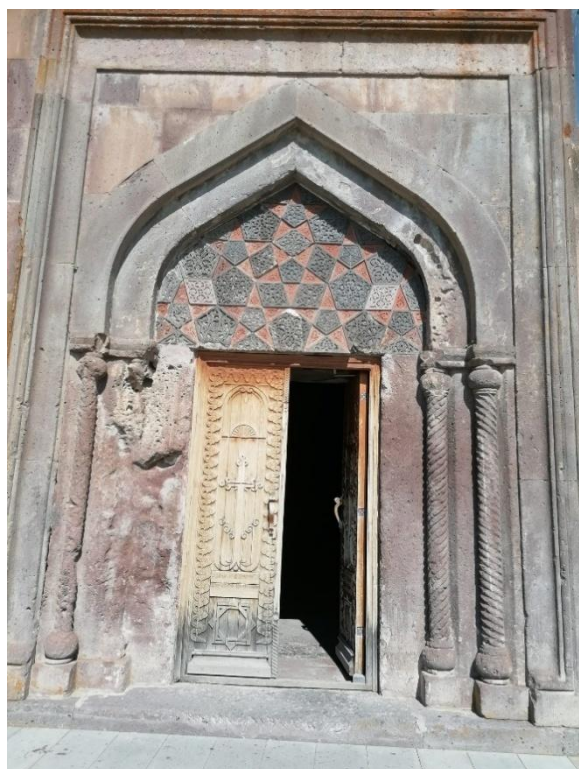
Ne mazāk interesants izrādījās Haričas klosteris, ko apmeklējām ceļā no Gjumrī uz Erevānu. Tas ir netālu no Aragaca kalna. Nav precīzi zināms, kad šo klosteri uzcēla. Ir domājams, ka visvecākā celtne, t. i., sv. Grigora baznīca, ir būvēta ne vēlāk par 7. gadsimtu. Tā ir krustveida baznīca. Krusta spārniem ēkas iekšpusē ir apaļa forma. Ārpusē tiem ir piecas skaldnes. Baznīcu kronē masīvs kupols, kas 19. gadsimtā ieguva apaļu formu. Otro sv. Dievmātes baznīcu uzcēla 1201. gadā netālu no sv. Grigora baznīcas. Tai ir krustveida forma iekšpusē un taisnstūra forma ārpusē. Baznīcas interjers ir praktiski bez dekorējumiem, izņemot ciļņus akmenī altāra paaugstinājuma priekšējā sienā. Ornamenti ar augu motīviem ir iekļauts regulāros rombos. Altāra telpu atdzīvina Dievmātes un bērna Jēzus ikona, kas atgādina man Čenstohovas Dievmātes tēlu. Atšķirībā no interjera, eksterjers gan var palepoties ar rozetēm un ciļņiem ar antropomorfiem un zoomorfiem motīviem. Baznīca izskatās diezgan neparasta, jo ir celta no dažādu krāsu tufa blokiem. Daudzkrāsainā “mozaīka” ir pamanāma gan eksterjerā, gan interjerā.⁴⁷ (69. attēls)

⁴⁷ Vairāk par Hariča arhitektūras kompleksu lasi: O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 263–292.

69. attēls. Haričas klosteris. 2023. gada augusts.

Pirms 1224. gada pie baznīcas uzcelts gavits, kas savieno sv. Dievmātes un sv. Grigora baznīcu. Ļoti interesants ir rietumu portāls. Timpāns virs durvīm ir dekorēts neparastā veidā. Uz sarkanā fona ir pelēki daudzstūri ar ģeometrisku ornamentu. (70. attēls) Gavitu kronē kupols ar atveri augšējā daļā. Tā iekšpusē ir dekorēta ar izsmalcinātiem stalaktītiem. Tas rada asociāciju ar persiešu sakrālo arhitektūru. Šajā klosterī interesantākais, šķiet, ir tas, ka 1850. gadā klosteri pārvērtā par katolíkosa vasaras rezidenci. Tieši tādēļ 19. gadsimta vidū šeit parādījās arī citas ēkas, kas ir katolíkosa apartamenti, kopmītne, ēdamzāle, celles, skolas telpas un viesnīca. Apkārt klostera arhitektūras ansamblim uzbūvēja mūri.⁴⁸

70. attēls. Sv. Dievmātes baznīcas rietumu portāls Haričas klosterī. 2023. gada augusts.

Apskatījuši klosteri, devāmies ceļā. Braucot cauri Saralandžas (armēniski: Saralandj, Սարալանդձ) ciematam, apmeklējām kādu pārsteidzošu *maturu* privātmājas teritorijā. Vispirms pie oranžā un zaļā krāsā nokrāsotā akmens sienas ieraudzījām dekoratīvas mazas dzirnavas un koka ēzeli ar ratiem. Aiz mūra mājas pagalmā varēja manīt *maturu* ar torni, kas bija būvēts kā baznīca ar tam raksturīgo vēdekļveida kupolu. Celtnieki izmantojuši oranžo un pelēko akmeni. No visām četrām pusēm *matur*s izskatījās vienāds, kas lika man atcerēties agrīnos čahartagveida zoroastriešu tempļus. Tāpat kā šim *maturam* tiem bija vienādas arkas visās četrās debespusēs. *Maturā* varēja iegriezties ikviens, tādēļ gājām iekšā caur koka vārtiem un ieskatījāmies *maturā*. Iekšpusē altāra daļā bija akmens galds un logs krusta formā virs tā. Krusta zonā bija ielikts Dievmātes attēls, kas

⁴⁸ Ibid.

radīja vitrāžas efektu. Galds bija paredzēts svecēm, kuras pēc armēņu tradīcijas ar vienu galu mēdz iegremdēt smiltīs. Turpat uz galda ieraudzījām žēlsirdīgā Jēzus attēlu, kas Romas katoļiem ir pazīstams sakarā ar Viņa parādīšanos sv. Faustīnei Kovaļskai. Estētiskā ziņā tas bija visgaumīgākais *matur*s, kādu vien man ir nācies redzēt Armēnijas teritorijā. (71. attēls)

71. attēls. *Matur*s Saralandžā. 2023. gada augusts.

Pie jezīdiem

Pa ceļam uz Erevānu ieraudzījām jezīdu templi. Tam nevarēja pabraukt garām, jo jezīdu tēma mani interesēja jau sen. Jezīdi ir kurdu izcelsmes etnokonfesionālā grupa. Par to, ka viņi pēc izcelsmes ir kurdi, liecina pētījumi ģenētikas laukā un jezīdu valoda kurmandži, kas ir kurdu valodas dialekts. Starp jezīdiem ir risinājušās debates par to, vai viņi ir kurdi, vai pārstāv no kurdiem neatkarīgu etnisku kopu. Jebkurā gadījumā viņi ir nākuši no Kurdistānas. Vislielākā jezīdu grupa dzīvo Irākā. Armēnijā viņu ir vairāk nekā 31 tūkstoši. Viņi ieradās šeit pēc 1915. gada genocīda pret armēņiem, tajā no Osmaņu turku rokas cieta arī grieķi un jezīdi. Armēnijas valdība dara visu iespējamo, lai jezīdi, dzīvodami Armēnijas teritorijā, varētu saglabāt savu identitāti. Armēnijā, Aknaličā, Arnaviras apgabalā, kādus 35 kilometrus no Erevānas, ir divi jezīdu templi. Viens ir neliels. Tas celts 2012. gadā. Netālu no tā 2019. gadā ir uzbūvēts vislielākais jezīdu templis pasaulē. Tur gan mēs neesam bijuši, toties mums bija iespēja apmeklēt vēl vienu, trešo jezīdu templi Armēnijā, kas atrodas netālu no Aragaca kalna. Tempļa atrašanās vieta nav nejauša, jo siltajā gadalaikā daudz jezīdu mēdz mitināties tieši Aragaca kalnā.

Jezīdu reliģija ir maz pētīta. Ir zināms, ka tā ir sintezējusi zoroastrisma, islāma, jūdaisma un kristietības elementus. Par šīs reliģijas dibinātāju uzskata Adi ibn Masafīru. Viņu mēdz saukt arī par šeihi Adi un Šihadi. Šeihs Adi, arābs pēc izcelsmes, dzīvoja 11.–12. gadsimtā Lalešā, Irākā, un pārstāvēja sūfisma tradīciju. Līdzīgi Zaratustram viņš nevis radīja, bet reformēja jezīdu reliģisko tradīciju. Turpat Lalešā ir viņa kapenes un netālu no tām – galvenais jezīdu templis. Šeihs Adi esot ieviesis trīskastu sistēmu jezīdu sabiedrībā. Pirmās divas kastas pārstāv garīdzniekus, bez kuriem nav iespējams noturēt nevienu reliģisko ceremoniju, un tie ir *šeihi* un *piri*. Trešā ir laju kasta – *mridi*. Precēties ir iespējams tikai savas etniskās kopas un kastas ietvaros. Precības ar sveštautieti vai svešas jezīdu kastas pārstāvi tiek uzskatīts par vienu no vissmagākajiem grēkiem.⁴⁹

Jezīdus uzskata par saules pielūdzējiem. Viņi sludina viendievību un par Dieva klātbūtnes pasaulē zīmi uzskata sauli. Tieši tādēļ jezīdu tempļu vēdekļveida torņus kronē saules attēls. Uguns savukārt reprezentē sauli virs zemes. Augstāko Dievu uzskata par visu lietu pirmavotu, tomēr cilvēkiem Viņš ir tālais Dievs. Cilvēki pielūdz Dievu trīs manifestācijās. Pirmā no tām ir Malak-Tavus jeb eņģelis-pāvs. Dievs radīja pasauli ar viņa palīdzību. Pēc citas versijas Malak-Tavus arī ir pasaules radītājs. Tādējādi jezīdu reliģijā nav skaidri definēts, vai Malak-Tavus ir Dievs vai Dieva palīgs, vai Viņa eņģelis. Reizēm viņš asociējas ar sauli, citreiz ar kritušo eņģeli Iblisu, kurš, saskaņā ar islāma tradīciju, atteicās paklanīties cilvēkam. Otrā Dieva manifestācija ir jau pieminētais šeihs Adi. Lai gan viņš bija vēsturiska persona, viņam kā prominentajam sūfisma skolotājam piešķir vidutāja lomu starp Dievu un cilvēkiem. Sūfismā izšķīšana šeihā un savienošana ar Dievu ir viens un tas pats. Trešā dievišķā manifestācija ir Jezīds. Viņu uzskata par debesu un zemes valdnieku. Etimoloģiski šīs dievības vārds ir saistīts ar jezīdu tautas vārdu un, kā domā M. Farojans, arī ar senās Babilonijas Ezīda templi, no kura torņa Irākā, Birs Nimrudas pilsētā, ir palikušas drupas.⁵⁰

Mūsu apskatītajam jezīdu templim, ko sauc par *ziarat*, ir cirkulāra struktūra. Vēdekļveida jumtu kronēja saules attēls, veidots no metāla zelta krāsā. Saules disku ieraudzījām arī virs arkveida ieejas templī. Pie tempļa ieejas mūs sagaidīja jezīdu šeihs, neliela auguma vīrs ar melnu bārdu, melnā kreklā, melnas krāsas biksēs un gaišu, cilindriskas formas cepuri galvā. Viņš izrādīja mums gan templi, gan kopienas saietiem domātās telpas. Šeihs nedaudz pastāstīja par jezīdu reliģiju, bet tas, kas man palika atmiņā, ir viņa teiktais par to, cik maldīga prakse ir dažādu etnisko grupu sajaukšanās. Viņš painteresējās par manu etnisko piederību. Kad atbildēju, ka mans tēvs ir latvietis un māte ir armēniete, šeihs atrada par piedienīgu izteikt man nosodījuma vārdus, kas lika man justies mazvērtīgai manas jauktās izcelsmes dēļ. Tikpat kritisks viņš bija, pieminot kristietību, islāmu un citas reliģiskās tradīcijas salīdzinājumā ar jezīdu reliģiju. (72. attēls)

⁴⁹ Vairāk skat.: M.B. Amoian, "Ezidizm kak religiia i forma etnicheskogo soznaniia", *Nauka i obrazovanie*, 3, 2006: 77–80. Par jezīdu kultūru un reliģiju ir ieteicams lasīt arī: Birgöl Açıkyıldız, *The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion* (London, New York: I.B. Tauris, 2010).

⁵⁰ Ibid.

72. attēls. Jezīdu šeihs pie *ziarata* netālu no Aragaca. 2023. gada augusts.

Kā lekcijās mēdzu stāstīt saviem studentiem, ekskluzīvisms savā būtībā ir tradīcijas, šeit – reliģiskās tradīcijas, vitalitātes pazīme, jo šādi ir iespēja atvairīt kultūras vīrusus, un tomēr neiecietība nav patīkama, īpaši tam, pret ko tā ir raidīta. Reliģijpētnieka norobežotais skatījums uz pētāmo materiālu man allaž ir palīdzējis līdzīgās situācijās semocionāli neiesaistīties un neņemt šādu noraidīšanu tuvu pie sirds. Tas noderēja arī tagad.

Ieejot templī, mēs atstājām apavus pie ieejas. Šāda prakse padara jezīdu tempļus radniecīgus mošejām un hinduistu templiem. Šeihs aizrādīja, ka nedrīkst kāpt virsū sliekšnim, jo ticīgie mēdz to skūpstīt. Iekšā ieraudzījām visos jezīdu tempļos esošo vēlmes piepildošo akmens galdu, uz kura atradās vairāki krāsaini lakati. Kad ienāc templī ar kādu lūgumu Dievam, izvēlies kādu lakata stūri un, lūdzot Dievu, iesien tajā mezglu. Vienlaikus atsien kādu citu jau iesietu mezglu. Tai mirklī, kad esi to izdarījis, kāda cita cilvēka, kurš ir atstājis lakatā mezglu, lūgšana tiek uzklausīta. Attiecīgi – kad kāds cits lūdzējs atsien savu mezglu, Dievs izpilda arī tavu lūgumu.

(73. attēls)

73. attēls. Ziarats netālu no Aragaca. 2023. gada augusts.

Vispār jezīdiem ir īpatnējas attiecības ar tekstilizstrādājumiem. Viņi mēdz ierīkot savās mājās lūgšanām un citām reliģiskām ceremonijām paredzēto stūrīti *ster*, kur ir sakravāti jauni gultas piederumi: matračī un segas. Garīdznieka mājās uz šādas gultas mēdz salikt relikvijas. Saskaņā ar jezīdu ticējumiem *ster* ir mājas pavardu sargājošā eņģeļa *Odžaha male* atpūtas vieta.⁵¹ No kristietības jezīdi pārņēma krusta godināšanu, tomēr to izprot kā četru debespušu zīmi. Svinot jauno gadu, jezīdi cep kuļiņus un krāso olas, bet pēc tam nes tos uz kapsētu.

Interesanti ir tas, ka jezīdi ir etnokonfesionālā grupa. Zināmā mērā viņiem ir kas kopīgs ar armēņiem, kuri nacionālās un savas valsts identitātes labā gadsimtu gaitā nosargājuši savu reliģiju no sajaukšanās ar citām Austrumu baznīcām, un tomēr armēņi ir krietni lielākā mērā atvērti pasaulei. Lai gan armēņi ir tendēti veidot ģimenes sava etnosa ietvaros, strikta reliģiska aizlieguma precēties ar svešautiešiem armēņiem nav. Jezīdiem tas ir reliģisks aizliegums, bet par spīti tam arī jezīds retu reizi mēdz apprecēt svešautietu. Ja tādā savienībā dzimst bērns un jezīds ir bērna tēvs, tad bērns pārņem tēva tautību un ir uzskatāms par jezīdu. Šajā ziņā ir līdzība ar armēņiem. Armēnijā mani vairs nepārsteidz jautājums, no kura vecāka puses man ir armēņi, no mātes vai tēva. Kad atbildu, ka no mātes puses, man parasti neko neatbild, bet es jau zinu, ko sarunas biedrs savā galvā domā. Viņa vai viņasprāt es neesmu armēniete.

Pa ceļam uz Erevānu Aragacotnas (armēniski: Aragatsotn, Արագածոտն) apgabalā ceļa malā ieraudzījām īpatnēju baznīcu. Apstājāmies un gājām to apskatīt. Bija grūti saprast, vai tā ir

⁵¹ Толкование религии Шарфадин – “Стер – Оджаха мале”, pieejams: https://www.youtube.com/watch?v=SaH0XeVjwS4&list=PLYRXvwEXg5ekK6Us7_deXfSDWPKx0a5uB&index=3 (skatīts 2.11.2024.).

domāta kā dievnams vai liels *maturs*. Ēka bija neliela, cirkulāra un izskatījās kā trīs cits uz cita esoši cilindri. Apakšējais ir visplatākais, katrs nākamais ir diametrā mazāks par zemāk esošo. Apakšējais cilindrs bija no akmens. Tam apkārt bija arkatūra ar lieliem garenīgiem vertikāliem stikla logiem arku nišās. Divi augšējie cilindri ar kupolu bija no stikla. Ielūkojāties iekšā. Altāris bija tukšs. Loga zonā virs tā atradās Dievmātes un bērna Jēzus ikona. Izskatījās, ka baznīca ir tikko uzcelta un tā gaida iekšējās apdares darbus. Tik oriģinālu svētnīcu Armēnijā redzēju pirmoreiz. (74. attēls)

74. attēls. Dievnams/*maturs* Aragacotnas apgabalā. 2023. gada augusts.

Svētdien Erevānā apmeklējām jauno sv. Grigora Apgaismotāja baznīcu, ko uzcēla par godu 1700. gadadienai, kopš Armēnija pieņēma kristietību. Katolikoss iesvētīja baznīcu 1997. gadā. Tā ir ievērojama ne tikai ar saviem izmēriem kā otrā lielākā baznīca Dienvidkaukāzā (pirmā ir sv. Trīsvienības baznīca Tbilisi pilsētā), bet arī ar 2000. gadā no Neapoles šurpatvestajām sv. Grigora Apgaismotāja relikvijām, kuras katrs baznīcas apmeklētājs var pagodināt. Baznīca, lai arī ir jauna un liela, ir labi apmeklēta. Svētdienas liturģijas laikā vienmēr var atrast, kur apsēsties. Centrālā baznīcas ēka ir savienota ar divām nelielām baznīcām vienā un otrā pusē no tās. Atmiņā ir palikusi lieliskā dziedāšana un pie baznīcas esošais *žamatuns*, kur cilvēki iededzina sveces svētbilžu priekšā. Atšķirībā no baznīcas šeit ir visai tumšs. (75. attēls)

75. attēls. Svētā Grigora Apgaismotāja relikvijas viņam veltītajā jaunajā dievnāmā Erevānā. 2023. gada augusts.

Aštarakā (armēniski: *Ashtarak, Աշտարակ*)

Apciemojām Aštaraku. Bija vakars un kārtīgi apskatīt šo apdzīvoto vietu nepaspējām. A.T. Ganalanjana izdevumā par armēņu leģendām atradu vairākas teikas par Aštaraku. Viena teika vēsta, kā Aštarakas un Karbī ciemata iedzīvotāji padzina Tamerlanu, ievainojot viņu kājā. Kopš tā brīža viņu esot nosaukuši par Lenk-Timūru (Klibais Timūrs).⁵² Vēl viena teika ir ar šaušalīgu sižetu. Saskaņā ar to vecā tilta pamatu būvniecības laikā celtniekiem neveicās, jo upes straume nepārtraukti izkustināja un aiznesa akmeņus. Ciemata vecājie ieteica iemūrēt tilta fundamentā meitenīti-bāreni. Tādu meitenīti atrada un izpirka viņu no pamātes, bet tad dzīvu iemūrēja. Kopš tā brīža upes straume vairs netraucēja tilta celtniecību. Pie jaunā tilta Aštarakā vēl joprojām var apskatīt vecā tilta drupas.⁵³

Diemžēl tautā populāro leģendu par trīs māsām pie Ganalanjana izdevumā neatradu. Tas ir stāsts par to, ka trīs māsas iemīlējās princī Sargisā. Divas vecākās, ģērbusās sarkanā un persiku krāsas kleitās, metās lejā aizā, lai jaunākā māsa varētu kļūt laimīga ar princi. Uzzinot par notikušo, arī jaunākā māsa, ģērbusies baltā kleitā, metās lejā. Kad tas kļuva zināms princim, viņš kļuva par vientuļnieku. Par piemiņu trīs māsām šajās vietās uzcēla trīs baznīcas: Spitakavor jeb Balto baznīcu, Karmavor jeb Sarkano un Čiravor jeb Aprikožu baznīcu. Pēc tam uzbūvēja arī baznīcu par godu pašam Sargisam.

Pēc arheologu un etnogrāfu sniegtajām ziņām Aštara ir bagāta ar arheoloģiskām liecībām. Tā netālu no jaunā tilta Kasahas upes kreisajā krastā ir atrakta apdzīvotā vieta, kas bija šeit, sākot no bronzas laikmeta līdz pat viduslaikiem. Pilsētā ir apskatāms irigācijas kanāls, kas pildīja savas funkcijas, sākot no Urartu laikiem līdz viduslaikiem. Aštarakas pilsētas nosaukumu

⁵² A.T. Ganalanian, *Armianskie predaniia*, predanie, 655, s. 210.

⁵³ Ibid., predanie 478, s. 157.

saista gan ar armēņu vārdu *aštarak* (tornis), gan ar asīriešu un babiloniešu dievietes Ištaras vārdu. *Ciranavor* ir celta 5. gadsimtā kā baznīca ar trīs jomiem. *Karmavor* jeb sv. Dievmātes baznīca ir 7. gadsimta krustveida dievnams ar kupolu. *Spitakavor* ir būvēta 13.–14. gs gadsimtā kā kvadrātveidīga celtne. Sv. Sargisa baznīca ir jauna.⁵⁴ Domājams, ka jaunā krustveida celtne ar vēdekļveida jumtu uz cilindra ir celta 19. gadsimtā uz 13. gadsimta baznīcas pamatiem.

Bija vakara stunda. Uz kāpām kalnā, bet baznīcā netikām. Pie baznīcas ieraudzījām lielus akmeņus, pie kuriem bija novietoti trīs *hačkari* ar *maturiem* raksturīgo atribūtiķu. Ziedojumu gan nebija īpaši daudz. Ieraudzīju krievu ikonu ar Jēzus Kristus attēlu, svētās ģimenes statueti un mākslīgos ziedus. Klints pakājē pamanījām krūmus, kuru zaros bija piesietas daudzas krāsainas lentītes. Viss liecināja, ka šī vēsturiskā vieta un leģendārā Sargisa baznīca tikpat labi ir saistīta ar *surbu* tradīciju. Man radās doma, ka Latvijā kristietība ir krietni lielākā mērā norobežojusies no animisma reālijām. Latvijā šīs divas reliģijas praktiski nepārklājas, ja nerunā par tādām vispārpieņemtām sinkrētiska rakstura baznīcas praksēm kā kapusvētki. Senie tautas ticējumi šajā gadījumā ir pilnīgi integrēti kristīgajā ortopraksē.

Levona Arakeljana pazemes pils Arindžā (armēniski: Arrinj, Արինջ)

Par šo vietu man bija radusies interese tīri intuitīvi un es gribēju to noteikti apmeklēt. Par Levona Arakeljana izcirsto pazemes pili ir uzņemtas filmas un sarakstītas daudzas reportāžas dažādās valodās, tādēļ man par to nav daudz jāstāsta. Levons, neatliekamās medicīniskās palīdzības mašīnas vadītājs, sāka rakt zemi zem savas mājas 1985. gadā, kad viņa sieva Tosja Garibjana bija palūgusi izrakt pagrabu kartupeļiem. Ar to viss arī sākās. Levons aizrāvās tik ļoti, līdz izcirta 280 kvadrātmetru plašu un 21 metru dziļu pili ar septiņām istabām un tās savienojošiem gaitenīšiem. Viņš turpināja darbu 23 gadus, katru dienu pavadot darbā 18 stundas. Viņš mēdza gulēt trīs vai četras stundas diennaktī. Levons izmantoja pavisam vienkāršus darbarīkus, kurus var apskatīt viņa mājā ierīkotajā muzejā. Viņš nomira no infarkta 2008. gadā – nākamajā dienā pēc savas grandiozās misijas pabeigšanas. No septiņām istabām, šķiet, interesantākā ir sapņu papildīšanās vieta. Tā izskatās pēc svētnīcas un ir īpaša ar savu enerģētiku. Šeit Levons mēdza smelties spēku. Pazemes pilī var redzēt ne tikai izcirstās telpas, bet arī naivisma stila arhitektūru. Istabas un gaitenīšus papildina arkas, nišas, lampas un citi dekoratīvi elementi.⁵⁵ (76. attēls)

⁵⁴ Skat. vairāk: Boris Gasparian, “Cerkov Spitakavor”, *Armianskoe biuro puteshestvii*, Церковь Спитакавор (atb. am) (skatīts 4.11.2024.)

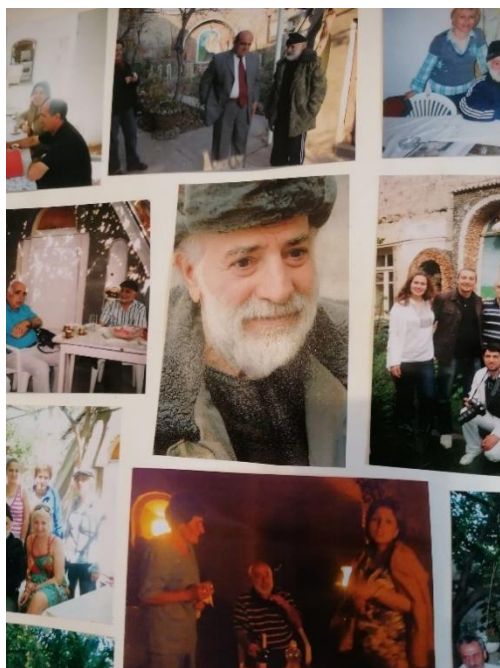
⁵⁵ Skat., piemēram: Vera Mirzoyan, “Levon’s Divine Underground Cave Museum”, available: [Levon’s Divine Underground Cave museum \(armeniadiscovery.com\)](http://Levon’s Divine Underground Cave museum (armeniadiscovery.com) (skatīts 4.11.2024.)) (skatīts 4.11.2024.); Sona Avagyan, Levon Arakelyan’s “Miracle” Cave in Arinj, [Levon Arakelyan’s “Miracle” Cave in Arinj \(hetq.am\)](http://Levon Arakelyan’s “Miracle” Cave in Arinj (hetq.am) (accessed 4.11.2024.)) (accessed 4.11.2024.)

76. attēls. Sapņu piepildīšanās vieta Levona Arakeljana pazemes pilī. 2023. gada augusts.

Visintriģējošākais šajā stāstā ir tas, ka izcirst pazemes pili viņu pamudināja kāds gars. Pēc Tosjas vārdiem – kāda balss, it kā caur baltas miglas priekškara plūstoša, uzrunāja Levonu.⁵⁶ Tā viņu vadīja, dodot instrukcijas, kā un kurā virzienā jārok. Nav lieki jāpaskaidro, ka arī šajā gadījumā runa ir par armēņiem ierasto *surba* iejaukšanos. Iepriekš jau dalījies ar savām intuīcijām par *maturu* reliģiozitātes saikni ar htoniskām dievībām. Levona Arakeljana pazemes pils gadījumā sakars ar htonisko realitāti ir acīmredzams. *Surbs* liek Levonam izcirst pazemes alas, kurās ir arī svētnīca. Kas nu ir šīs mītnes īstais saimnieks, varat minēt paši. Manuprāt, pazemes pils nav nekas cits kā Levona *surba* valstība. Atliek vien brīnīties, cik dažādi ir armēņu *surbu* mīteklī. Lauku *maturi*, vecās kalnu un lauku baznīcas, seno klosteru drupas, koki, akmeņi, grāmatas, svētbildes un tagad vēl – ar rokām darinātā daudzstāvu pazemes pils. Levona mājas muzejā bija apskatāmi dažādi viņam piederējuši priekšmeti: instrumenti, drēbes, arī viņa dokumenti un fotogrāfijas. Bez šaubām attēls fotogrāfijā nav dzīva cilvēka seja, un bildēs Levons nemaz neizskatās pēc psihiski slima vai apsēsta cilvēka, tieši otrādi. Viņa acis izstaro neparastu gaismu un mīlestību, un kā var būt citādi, ja divdesmit trīs gadus cilvēks ir pilnīgi ziedojies cēlākai idejai, aizmirsdams visu, kas cilvēku zemesdzīvē interesē? Atšķirībā no dažiem maniem kolēģiem teologiem, kuriem ir skaidra izpratne par reliģiju hierarhiju, man allaž bijis grūti nostatīt tradicionālo kristietību uz pjedestāla, jo arī citu reliģiju pārstāvju acīs esmu ievērojusi šo pārpasaulīgo debesu dzirksti. (77. attēls)

⁵⁶ Ibid.

77. attēls. Levona Arakeljana fotoattēls viņa mājas muzejā. 2023. gada augusts.

Ciematā apmeklējām *maturu*. Tas ir kārtīgi uzcelts un sakopts, salīdzinot ar daudziem iepriekš redzētajiem *maturiem*. Balta māja ar kārtīgu jumtu un maziem lodziņiem, un nelielu iežogotu pagalmu ar soliņu. Tajā ir ierastie priekšmeti: *hačkari*, galdiņš ar smiltīm un svecēm, votīvās baznīciņas, lakati, statuetes, mākslīgie ziedi, vairāki Jaunās Derības eksemplāri un ikonas, starp kuriem ir Jēzus sirds svētbilde.

Spitakavoras (armēniski: Spitakavor, Սփիտակավոր) klosteris Vajocdzorā

Brauciens katru gadu uz Vajocdzoru ir jau pārtapis par rituālu. Nevaru iedomāties Armēniju bez mana vectēva Hamajaka dzimtā Poras ciemata. Apmeklējām gan veco baznīcu Porā, gan Arakeljanu dzimtas kapus. Devāmies pie ciemata vecākā Mesropa un viņa sievas Tamāras. Pieņemšana kā parasti ir ļoti sirsnīga ar šašlikiem un citiem gardumiem kaukāziešu gaumē. Pie viņiem pilna māja: Tamāras māte, bērni un mazbērni. Mans dēls Dominiks sadraudzējās ar Mesropa mazdēlu. Viņi ilgi spēlējās pie ūdens strauta turpat mājas pagalmā. Dominiks bija sajūsmā par dzīvo vistu, ko Tamāra viņam atļāva paturēt, ieliekot to puikam tieši rokās.

Nākamajā dienā Anahītas vīrs Haruts aizveda mūs augstu kalnos uz Spitakavoras klosteri. Ja kāds jautātu man, kur visā Armēnijas teritorijā man patika visvairāk, tad tas noteikti bija Spitakavoras klosteris. Ceļš uz turieni bija bīstams. Ceļa malā redzējām kādu pieminekli par godu autobraucējiem, kam svētceļojums beidzās neveiksmīgi. Arī šeit varēja braukt tikai ar uaziku. Klosteris ir kalna pašā virsotnē. No tā paveras brīnišķīgs skats uz apkārt esošiem kalniem. Tur bija pasakains klusums un daudz saules. Gaiss bija dzidrs. Pieņemu, ka man patika tur tādēļ, ka nebija cilvēku. Lielā augstuma dēļ tur valdīja patīkams vēsums, un pats klosteris bija pavisam mazs un ļoti mājīgs. Jebkurā gadījumā man likās, ka esmu nokļuvusi tuvu debesīm. (78. attēls)

78. attēls. Spitakavoras klosteris. 2023. gada augusts.

Informācijas stends klostera teritorijā izrādījās ļoti palīdzošs. Klosteris ir restaurēts divas reizes: laika periodā no 1960. līdz 1970. gadam un 2006. gadā. Kādreiz šeit bija ne tikai baznīca, bet arī mūku celles. Ir zināms, ka klosteris ir uzcelts 1321. gadā. To uzbūvēja no baltā akmens, tādēļ klosteris ir ieguvis nosaukumu “Baltais”. Pēc Gladzoras Universitātes aizvēršanas Spitakavora kļuva par manuskriptu izgatavošanas un svarīgu izglītības vietu. Līdz mūsdienām ir saglabājusies sv. Dievmātes baznīca, gavits bez jumta, zvanu tornis un mūris. No iekšpuses tā ir krustveida baznīca. No ārpuses dievnams ir kvadrātveidīgs ar augstu cilindru, lodziņiem tā zonā un konusveidīgu kupolu. Virs ieejas baznīcā atrodas timpāns ar cilņiem ornamentālā rāmī.

Kupola iekšpusē var redzēt cilni ar Kristu un četriem evaņģēlistiem. Var pamanīt uzrakstus akmenī un nišas ar *mukarnas* jeb stalaktītiem. Altāra daļā ir noliktas divas mūsdienu svētbildes ar Dievmāti un sv. Miķeli. Nišās ir *maturiem* raksturīgie atribūti, t. i., Rietumu gaumē darinātas papīra svētbildes, krucifiksi un grāmatas. Ir galds ar smiltīm un degošām svecēm. Baznīcas ārpusē sienas grezno *hačkari* un uzraksti. Baznīcas ārējās dienvidu sienas zonā ir cilnis ar krustu. Krusta galos ir piecstūru zvaigznes. Zvanu tornis ir pie ieejas gavitā. Tas ir iebūvēts gavita priekšējā sienā. Dominikam tas ļoti iepatikās. Viņš ilgi raustīja aiz virves un klostera zvana skaņas izplatījās tālu pār apkārtnējiem kalniem. Pie baznīcas ir *hačkari* un kapakmeņi. Visievērojamākais pieder armēņu nacionālajam varonim Gareginam Nždeham (+1955). Viņu apglabāja šeit slepeni 1987. gadā. Kopā ar Harutu nokāpām nedaudz zemāk pa taciņu. Šeit ir ūdens avots un soliņi ar galdu. Kamēr Ramūns un Dominiks staigāja apkārtnē, mēs ar Harutu pasēdējām pie galda un mierīgi parunājām.

Šķita, pasakaino miera izjūtu šai neparastajā vietā nekas nevarētu iztraucēt. Braukt prom negribējās, bet nu bija jāatgriežas Vaikā. Pavadijuši nakti Vajocdzorā, bijām spiesti doties uz Erevānu, jo tuvojās laiks lidot uz Latviju.

Surb Astvacacinas maturs Erevānā

Erevānā mūs sagaidīja Haruts ar ģimeni. Viņi ielūdza pie sevis radus un mums bija iespēja pavadīt laiku lielās armēņu ģimenes lokā. Pirms lidojuma apmeklējām unikālo paklāju muzeju, kur Ramūns nopirka man mazu ar rokām darinātu tepīķi piemiņai no Armēnijas. Uz atvadām mums bija iespēja apskatīt kādu jaunu sv. Dievmātes vārdā nosauktu *maturu* Erevānā, Hrazdanas upeskrasta ielā. Tā vēsturi man nav izdevies izdibināt, bet izskatās, ka *maturs* ir uzcelts pavisam nesen. Pārsteidz, ka lauku reliģija ir pārstāvēta arī pilsētā. (79. attēls)

79. attēls. Svētās Dievmātes (Surb Astvatsatsin) *maturs* Erevānā. 2023. gada augusts.

Uz *maturu* ved kāpnēs ar metāla margām. Pa labi no kāpnēm ir jaunu *hačkaru* rinda. *Maturs* ir neliela taisnstūra ēka ar kvadrātveidīgu torni, kam ir piramidālas formas jumts. Jumtu kronē krusts. Gan pašai mājai, gan tornim ir dakstiņu jumts. *Maturu* apmeklē visai aktīvi, tur ir cilvēki gan dienā, gan nakts laikā. Nekad *maturos* neesmu redzējusi tik daudz reliģisko priekšmetu. Sienas klāj lielākas un mazākas svētbildes, uz grīdas gar sienu – katoļu gaumē darināti krucifiksi un votīvās baznīciņas. Lūgšanu krelles un kaklā karināmie krustiņi lielā daudzumā nokarājas no kvadrātveidīga lampas rāmja, kas savukārt ar metāla ķēdēm piestiprināts kaut kur augšā. Pie *matura* ir nožogota, saviesīgiem pasākumiem domāta platforma. Lai gan arhitektūras komplekss izskatās nedaudz provinciāls, tas ir samērā gaumīgs, mājīgs, sakopts. Brūni, oranži, gaišpelēki un balti *hačkari* kontrastē uz tumši pelēko akmeņu un tumšbrūno kalnu iežu fona. (80. attēls)

80. attēls. Svētās Dievmātes (Surb Astvatsatsin) *maturs* Erevānā. 2023. gada augusts.

Braucieni uz Armēniju 2024. gadā

Nākamais brauciens uz Armēniju bija tikai pēc gada. Šķita, pagājusi vesela mūžība. Lidojām trijātā ar Ramūnu un Dominiku. Ramūnas bija aizmirsis autovadītāja tiesības un mašīnu lidostā mums nedeķa. Ar Dominiku saslimām ar kovidu, tādēļ zaudējām nedēļu, nīkuļojot Erevānas viesnīcās. Bija jānogaida septiņas dienas līdz izveseļošanās. Pirmais viesunams neatbilda nekādiem Eiropas kritērijiem, tādēļ nomainījām to pret ķīniešu viesnīcu. Tā gan bija diezgan komfortabla un mājīga. Ķīniešu tautības puisi nerunāja nedz armēniski, nedz angļiski. Sazināšanās notika caur *google translate* vietni internetā. Ķīnieši bija ļoti izpalīdzīgi un izpildīja visas mūsu vēlmes. Netālu no reģistratūras galda pie sienas ieraudzīju kādas dievības attēlu. Apvaicājos par to. Ķīnieši paskaidroja, ka tas ir ķīniešu dievs pērtiķis, kura vārds ir Suņ Ukun. Saskaņā ar 16. gadsimta beigās sarakstīto romānu “Ceļojums uz Rietumiem” viņam ir uzvarošā Budas un lielā brīnumdarītāja statuss. Suņ Ukunam ir zināmas paralēles ar prominentu indiešu dievu Hanumanu. Pateikušies ķīniešiem par izcilo apkalpošanu, no viesnīcas pa taisno devāmies pie Haruta, kurš kā parasti bija ārkārtīgi viesmīlīgs, izmitinot mūs pie sevis.

Mans radnieks Haruts dzīvo jaunā Erevānas rajonā, elitārā daudzstāvu mājā Adonci ielā. Mūsu dēlam Dominikam šeit īpaši patīk. Viņš ir gatavs palikt pie Haruta onkuļa un Sonas tantes dzīvoklī bezgala ilgi. Bērniņa ir jāpavada Indijā. Tā kādreiz teica mana Maskavas draudzene, etnoloģe Svetlana Rižakova. Ar visu atbildību varu attiecināt šos vārdus arī uz Armēnijas kontekstu. Šķiet nekur bērnus nemīl vairāk kā Armēnijā. Mīlestība un lutināšana – tas ir stāsts par bērniņu Armēnijā. Mūsu puika to labi jūt un katru reizi atgriežas Latvijā, raudādams lielas asaras.

Es savukārt apbrīnoju vietējo infrastruktūru. Lielo daudzstāvu māju pirmajā stāvā izmitinās daudzi – saldumu, dārzeņu un augļu, gaļas, tējas un kafijas veikali. Ir sportazāles, frizētavas, šūšanas darbnīcas, apģērbu un grāmatu veikaliņi, kā arī mājīgas kafejnīcas jebkādas gaumes cienītājiem. Vietējie iedzīvotāji ir gana izlutināti un labi zina, kurā bodē var dabūt vislabākās pākšu pupas, gaļu vai kafiju. Vasaras tveice un Austrumu bazāram raksturīgā gaisotne – reizēm atminos to, kad eju pa aukstajām Rīgas ielām.

Mataga (armēniski: **matagh, մատաղ**)

Pēc karantīnas atlikušajā laikā bija paredzēts apmeklēt Vajocdzoru un Sjuniku. Vispirms aizbraucām uz Vaiku, kur plānojām pavadīt divas nakts. Pie Anahītas viesojās bērni, viesnīcās vietu vairs nebija, tādēļ nācās sarunāt naktsmājas pie svešiem cilvēkiem. Sazinājos ar savu pirmo armēņu radnieku Eminu par tikšanās iespēju. Viņš teica, lai tik braucam, viņi esot mājās. Kad tikām līdz Emina mājai, izrādījās, ka šeit ir tikai viņa meita Amalika. Viņa paskaidroja, ka visa ģimene piedalās *mataga* svinībās. Drīz atbrauca Emins un aizveda mūs pie savas sievas Mane radniekiem, kuri sanāca kopā uz maltīti. *Mataga* eiropiešu uztverē ir kāda aizvēsturiska un mežonīga reliģiska prakse, kas ir saistīta ar dzīvnieku upurēšanu. Domājams, ka tai ir senākas, pirmskristīgas saknes. Oficiālā baznīca ir mēģinājusi *matagu* apkarot, tomēr veltīgi. Negribīgi, bet baznīcai ir nācies to daļēji integrēt kristīgajā ortopraksē. Kā jau esmu norādījusi, Armēņu Apustuliskā baznīca mēdz paskaidrot, ka *matagu* nav pareizi saukt par upurēšanu, jo pēdējais upuris bija pats Kungs Jēzus Kristus. *Matagu* iesaka nesaistīt ar upurēšanu, ko praktizēja Israēla tauta, bet gan izprast to kā mīlestības uz Dievu un tuvāko aktu. Ja kāds grib kaut ko izlūgties vai par kaut ko pateikties Dievam, tad nokauj mājlopu. Ja var atļauties, tas varētu būt auns. Ja ienākumi ģimenē ir pieticīgāki, tad nokauj gaili vai vistu.

Pirms šīs asiņainās padarīšanas ar upurējamo dzīvnieku apstaigā baznīcu un ieliek viņa mutē priesterā svētīto sāli. Tad mājlops nokaujams un izvārāms katlā. Ar gaļu mēdz pacienāt citus cilvēkus. Šai praksei, kas ir izplatīta ne tikai Armēnijā, bet arī armēņu diasporā, ir kas līdzīgs ar Vecajā Derībā aprakstīto ebreju piekopto upurēšanu. Izskatās, ka armēņi ir pieņēmuši krietni vairāk pirmskristīgā jūdaisma elementu nekā to darījuši Rietumu kristieši. Kādreiz vēl studentu gados, iedziļinoties armēņu tautas leģendās un sv. Narekas Grigora *Žēlabu grāmatā*, biju ievērojusi biežas atsauces uz Vecās Derības personāžiem un sižetiem. Tanī pašā laikā *matagas* praksē, ko biju jau pieminējusi stāstā par Tamāru un Čikivanku, ir maģiskā pasaules skatījuma elementi. Putnu upurēšana ir raksturīga animismam un šamanismam, kas robežojas ar maģiju.⁵⁷

Mums paveicās ierasties uz pasākuma saviesīgo daļu. Cik labi, ka nenācās redzēt, kā kāva vistu. Tas bez šaubām būtu lielisks materiāls pētniecībai, tomēr tā ievākšanai man pietrūkst dūšas. Mums pastāstīja, ka autokatastrofā no nāves izglābās kāds mana brālēna Emina sievas Manē radnieks. Par pateicību Dievam ģimenes locekļi nolēma izpildīt *matagu*. Mūs pacienāja ar trekno vistas zupu un izcilo armēņu vīnu. Biju laimīga, jo satiku tur Emina onkuli Virabu, kurš kādreiz stāstīja man par viņa piedzīvoto Dievmātes vīziju Martirosa baznīcā. Bija iespēja saņemt piekrišanu viņa pieredzes publiskošanai.

⁵⁷ Šamanisms pats viscaur ir maģisks. (L.G. Taivana piezīme.)

Devāmies uz vectēva ciematu Poru, kur vispirms apmeklējām baznīcu. Pie šīs baznīcas kādreiz bija Arakeljanu māja, tādēļ šī vieta man ir īpaša. Kādu laiku pastaigāju pa baznīcu, uzņēmu dažas bildes. Apbrīnoju šeit parādījušos lielo žēlsirdīgā Jēzus bildi, kas ir saistīta ar Viņa parādīšanos sv. Faustīnei Kovaļskai. Tad iegāju sakristejā altāra labajā pusē. Tur mani pārņēma neparastas emocijas. Telpa bija tumša. Pa nelielo lodziņu ielavījās saules stari. Pa logu varēja redzēt zaļo lapotni, ar ko spēlējās viegls vējiņš. Es jutos šeit tik labi. Šķita, tās ir manas mājas. Likās, esmu tāda Latvijas priede, kuras saknes ir šeit – Porā. Es nevēlējos iet prom. Gribējās palikt šeit mūžīgi. Laikam jau tā darbojas ģenētiskā atmiņa. Apciemojām ciemata vecāko Mesropu un viņa sievu Tamāru. Viņi abi ir tādi saulescilvēki ar dāsnu sirdi. (81. attēls)

81. attēls. Poras baznīcas altāris. 2024. gada augusts.

Mališkas (armēniski: *Malishka, Մալիշկա*) baznīca

Brauciens uz Vaiku iekrita svētdienā. Gribējām piedalīties liturģijā, tomēr tāda iespēja mums neradās. Vaika baznīcā svētdienas *Patarag* (armēniski: *Պատարագ*, liturģija) nenotika. Aizbraucām uz netālu esošo Mališkas ciematu. Tur bijām pirmo reizi. Arī tur dievkalpojums nenotika, toties mums bija iespēja apbrīnot tur esošo svētās Annas dievnamu. Tas ir uzcelts pavisam nesen – 2000. gadā un ir īpašs ar saviem gleznojumiem. Interesanti, ka sienas, atšķirībā no griestiem, nav apgleznotas. Šādu interesantu risinājumu biju ievērojusi arī citur, piemēram Abovjanā. Altāra telpa apsīdas formā izskatās diezgan lakoniska. Altāris ir baltā krāsā ar tradicionālo Dievmātes ikonu centrā. Apsīdas daļā apgleznoti ir tikai griesti. Šeit ir attēlots Svētais Gars baloža izskatā, no viņa it kā izplūstošie stari izveido sfēru, kuru savukārt ieskauj mākoņi. (82. attēls)

82. attēls. Mališkas baznīcas altāra telpa. 2023. gada augusts.

Šādi stari ir attēloti arī kupola daļā. Zem kupola cilindra daļā ir lodziņu rinda, kas ļauj saulei izgaismot kupolu no iekšpuses. Zem kupola griestu daļā nervīru ierāmētā kvadrāta četros stūros ir attēloti serafī, katrs ar sešiem spārniem. Baznīcas konstrukciju balsta nervīras baltā krāsā, kas kontrastē ar pelēko akmeni, no kura ir celta pati ēka. Nervīras izveido griestos segmentus, kas izskatās kā apgleznotas nišas. Gleznojumi stilistikas ziņā atgādina armēņu miniatūrmākslu un piedāvā dažādus sižetus no Jēzus Kristus dzīves, ieskaitot Viņa krustā sišanu un augšāmcelšanos. Jēzus Kristus uz troņa debesu valdnieka lomā ir attēlots balkona daļā, arī uz griestiem. Šeit ir uzgleznoti arī evaņģēlisti.

Pievērsu uzmanību Rietumu gaumē darinātam krucifiksam, kas ir piekārts pie ieejas sakristejā baznīcas kreisajā pusē. Vairāki Pestītāja attēli liecina par vizuālās kristoloģijas tendencēm mūsdienu Armēnijas baznīcās, kas atkal liek pārliccināties par to, ka armēņu praktiskajā teoloģijā ienāk jauni, t. i., karitatīvā rakstura elementi. Dievnamu rotā greznas, apzeltītas lampas ar baltās, apgleznotās keramikas elementiem. Lampas imitē milzīgus svečturus. Dievnama eksterjers ir lakoniskāks, bet ir iespaidīgs ar ģeometrisku formu pareizību. Apkārt ieejai ir kolonnas imitējošie pilastrī un arkas. Virs durvīm arī ir neliela arkāde ar trīs arkām.

Baznīcas Verišenā (armēniski: Verishen, Վերիշեն) un Gorisā (armēniski: Goris, Գորիս)

Pēc dienas, ko pavadījām Vajocdzorā, devāmies uz Sjuniku. Mums bija paredzēts apmeklēt radniekus, kurus nekad nebiju satikusi klātienē. Pirms šīs vizītes ar māsīcu Šogiku biju komunicējusi ar Watsapp lietotni, un tas bija vēl pirms deviņus mēnešus ilgās Arcahas (Kalnu Karabahas) blokādes 2023. gadā. Viņas meita Melinē ieprecējās ģimenē no Arcahas un tādēļ jau labu laiku dzīvoja tur. Neilgi pirms blokādes sākuma Šogika nolēma apciemot meitu un mazbērnus. Par nelaimi blokāde sākās viņas vizītes laikā un Šogika nevarēja vairs izkļūt no turienes ārā. Man bija iespēja šajā smagajā visai Armēnijai un īpaši arcahiešiem periodā runāties ar viņu pa telefonu. Viņas balss tad izklausījās diezgan nomākta. Viņa stāstīja gan par to, kā cilvēki pilsētās badojas, gan par bailēm neziņas dēļ. 2023. gada 19. septembrī Azerbaidžāna uzsāka karadarbību bloķētajā armēņu Kalnu Karabahā, kas beidzās ar daudzu cilvēku bezvēsts pazušānu, Lačinas koridora atvēršanu un reģiona iedzīvotāju strauju izceļošanu. Saskaņā ar statistiku Arcahu atstāja visi armēņi, t. i., 120 tūkstoši. Toreiz, sekojot ziņām internetā, ļoti pārdzīvoju par radiem un mēģināju viņus sazvanīt, bet veltīgi. Beidzot, saņēmusi labas ziņas no Šogikas meitas Melinē par viņu veiksmīgo izceļošanu no Arcahas un ierašanos Gorisā, es nolēmu vasarā obligāti viņus apciemot. Tādēļ 2024. gada augustā ieplānojam braucienu uz Gorisu.

Biju pārsteigta par pilsētu, kas atšķirībā no daudzām citām Armēnijas pilsētām izskatījās gaumīga un pārtikusi. Gan daba šajā kalnainajā rajonā, gan mājokļi sagādāja acij prieku. Noīrējām telpas privātajā sektorā augstu kalnos un tās arī nelika mums vilties. Pa dienu nolēmām apskatīties turpat tuvumā Verišenā esošās baznīcas un tad vakarpusē apciemot radus.

Mēs aplūkojam divas baznīcas, kuras izskatījās ļoti līdzīgas. Pirmā bija 17.–18. gadsimta surb Noraknunkas (armēniski: . Noraknunk', Նորակոնկ) baznīca. Tā ir samērā vienvietīgā vietā. Netālu no tās ir uzcelta kāda māja, kas neatņem šai vietai zināmu noslēpumainību. Mani pārsteidza tas, ka baznīca ir uzbūvēta uz nelīdzenas vietas, tādēļ vienā galā taisnstūra baznīcas siena ir krietni īsāka par sienu celtnes otrajā galā. Tai pusē, kur siena ir īsa, Dominiks uzkāpa uz divslīpju jumta un apsēdās uz tā kores. Baznīcai nav torņa. Tā ir celta no lieliem akmeņiem un izskatās pavisam vienkārša. Apsīdas daļā un arī pretējā pusē sienā ir krustveida lodziņš. Virs koka durvīm ārpusē un sānos sienā ir iemūrēti vairāki *hačkari*. Daži no tiem ir apauguši ar zāli. Daži *hačkari* ir pieslieti pie baznīcas sienas. (83. attēls)

83. attēls. Noraknunkas baznīca. 2023. gada augusts.

Vietējie puikas atnesa atslēgas un ielaida mūs baznīcā. Altāra telpa baznīcas apsīdas daļā ir sakārtota. Paaugstinājums un altāra galds ir izgatavoti no jauna materiāla, t. i., no labi slīpētām akmens plāksnēm, kas kontrastē ar vecajām celtnes sienām. Altāris ir papildināts ar tradicionālo Dievmātes ikonu un aizkaru. Acīmredzot tas nozīmē, ka baznīcā vismaz reizēm notiek liturģija. Uz sienas malas un nišās ir *maturiem* raksturīgie cilvēku sanestie dāvinājumi: krucifiksi, svētbildes, votīvās baznīciņas, statuetes un ziedi.

Ramūns norādīja uz kādu lielu plakanu akmeni pie baznīcas ar izžuvušiem asinstraipiem uz tā, kas ir palikuši pāri pēc nesen uz akmens izpildītās *matagas*. Dominiks arī izrādījās acīgs. Viņš aizveda mani pie neliela blakus dievnamam esošā *matura*, kas līdzīgi baznīcai ir uzcelts no lieliem akmeņiem. Starp akmeņiem nelielā dobumā ieraudzīju nokautu gaili. *Mataga* dalībnieki acīmredzot izgrieza un paņēma līdzīgu gaļu, bet to, kas nav ēdams, iebāza starp akmeņiem. Sakarā ar to, ka lietas, kuras dāvina *surbiem*, nav pieņemts aiztikt, gailis te laikam arī paliks vēl ilgi līdz galīgi izžūs. (84. attēls)

84. attēls. *Matagas* pēdas *matura* sienas iedobumā pie Noraknunkas baznīcas. 2024. gada augusts.

Otrā baznīca gan ir apdzīvotā vietā turpat Verišenā. Netālu no tās atrodas kāda valsts iestāde un neliels baseins ar ūdeni. Tur peldējās vietējie puikas. Tādā tveicē tas nebija brīnums. Mūsu puika arī gribēja izpeldēties, mēs ļāvām. Viņš iepatikās zēniem baseinā. Viņi visu laiku apskāva Dominiku laikam jau tādēļ, ka viņa blondie mati šķiet daudziem armēņiem neparasti. Pa to laiku citi vietējie puīšēļi nolēma nopelnīt uz mūsu rēķina palūdzot naudu par peldēšanos baseinā. Šī krāpšanās izbojāja iespaidu par seno baznīcu, bet jebkurā gadījumā tās apmeklējums bija tā vērts. (85. attēls)

85. attēls. Surb Hripsimē baznīca. Verišena. 2023. gada augusts.

4. gadsimtā celtā surb Hripsimē baznīca no ārpuses atgādina surb Noraknunkas dievnamu. Tai arī ir taisnstūra forma un tā ir uzcelta no visāda lieluma akmeņiem. Virs ieejas ir ciļņi timpāna daļā un augstāk krustveida lodziņš, tāds pats, kādus jau redzējām Noraknunkas dievnamā. Kas zina, var gadīties, ka Noraknunkas baznīcu cēla pēc svētās Hripsimē dievnama parauga. Divslīpju jumts bez torņa ir bagātīgi apaudzis ar zāli. Vienā baznīcas galā atrodas apsīda, kas ir redzama ne tikai no iekšpuses, bet arī no ārpuses. Apsīda izskatās kā pusaplis, kas ir savienots ar sienām pa taisno, bez izciļņiem. Laikam tādēļ no ārpuses baznīca atgādina tādu kuģi vai Noasa šķirstu, kādu es to esmu allaž iztēlojusies. Baznīcas iekšpusē ieraudzījām gluži vienkāršu telpu ar vienu jomu. Altāra telpa izrādījās tukša. Arī sienu nišās neieraudzījām armēņu vecajām baznīcām un *maturiem* raksturīgo atribūtiķu, ko parasti mēdz sanest cilvēki, bet gan tikai galdu ar degošām svecēm. Pie baznīcas apbrīnojām vecos *hačkarus* un aprakstītos kapakmeņus, to skaitā arī tādus, kas izskatās kā akmens plāksnes ar vienkāršiem, bet intriģējošiem ciļņiem, kas shematiski attēlo cilvēka figūru. Cik iespaidīgi ir šie senie akmeņi! Bija grūti iedomāties, ka šis dievnams ir sešpadsmit gadsimtus vecs. Tā nu laikam bija visnenākā baznīca, kādu vien redzējām Armēnijas teritorijā.

Pēc Verišenas iebraucām Gorisā, apskatījām sv. Grigora Apgaismotāja baznīcu, kas ir celta 1904. gadā. To tūlīt iesvētīja, lai gan tobrīd tai nebija kupola un altāra, ko uzbūvēja tikai 20. gadsimta beigās. Padomju laikos dievnamu izmantoja kā noliktavu un ģeoloģijas muzeju. Katolikoss Garegins I iesvētīja dievnamu atkārtoti, padarot to par savu rezidenci. Uz baznīcu ved dekorēti arkveida metāla vārti. Baznīcas iekšpusē ir masīvas kolonnas, kas balsta vēdekļveida kupolu uz cilindra, kas savukārt ārpusē ir dekorēts ar arkatūru. (86. attēls)

86. attēls. Sv. Grigora Apgaismotāja baznīca Gorisā. 2023. gada augusts.

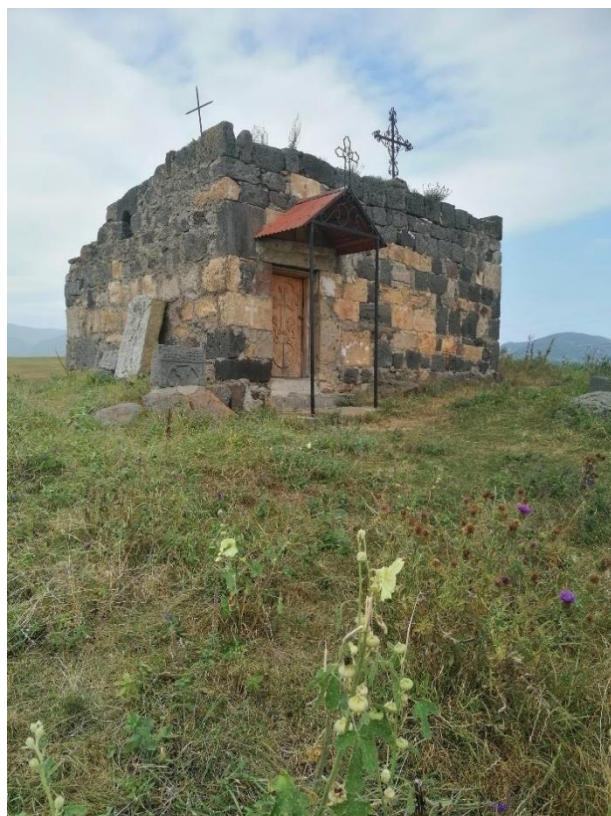
Šajā dievnamā interesantākie ir gleznojumi, it īpaši tie, kas apskatāmi apsīdas daļā. Virs tradicionālā altāra ar Dievmātes un bērna Jēzus svētbildi pašā centrā ieraudzījām Jēzus Kristus Pantokratora attēlu. Viņš ir uzgleznots uz balta fona, kuru bagātina zelta elementi. Virs Kristus galvas ir Svētais Gars baloža izskatā, bet sānos ir eņģeli, pa trim katrā pusē. Apkārt altārim ir sv. Grigora Apgaismotāja un, domājams, sv. Hovhana Vorotneci attēls. Šis sienu gleznojums altāra daļā izskatās ļoti neparasts un atgādina tradicionālos ķīniešu gleznojumus uz baltajiem keramikajiem traukiem. Gorisas un tā apkaimes apmeklējums ar tā savdabīgajām baznīcām un radnieces Šogikas viesmīlība man vēl ilgi paliks atmiņā.

Gajanē Hačatrjana un viņas *surbs*

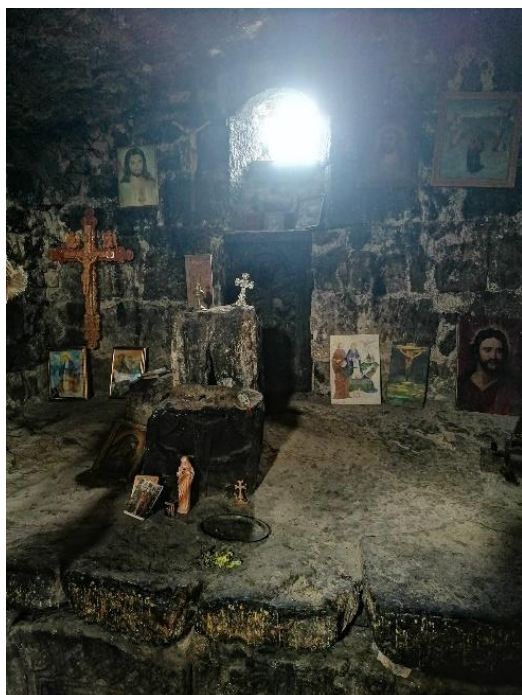
Par Gajanē Hačatrjanas unikālo pieredzi esmu jau rakstījusi. Sakarā ar to, ka Latvijas Universitāte pieprasīja dabūt respondentu piekrišanu viņu pieredzes publicēšanai, man bija iespēja vēlreiz tikties ar tiem cilvēkiem Armēnijā, kuri kādreiz atklāja man savu sirdi. Viena no viņiem ir Gajanē. Sarunājām tikšanos un kopā ar Ramūnu devāmies pie Gajanē uz Noravanu. Gajanē pie sava *matura* durvīm sagaidīja mūs kā tuvus draugus. Tas mani aizkustināja. Viņa palūdās par katru no mums, atbildēja uz visiem maniem jautājumiem, uzdāvināja lūgšanu krelles un ieteica aizbraukt uz viņas *maturu* Armēnijas ziemeļrietumos, to pašu, kur viņu uzrunā *surb*

Gevorgs. Uz atvadām apskāvusi viņu, izgāju no *matura* ārā un ieraudzīju vairākus cilvēkus, kas stāvēja rindā, gaidīdami, kad Gajanē varēs viņus pieņemt.

Mēs piekritām Gajanē aicinājumam apciemot viņas svēto Gjulagarakas ciematā un tūlīt devāmies uz Armēnijas ziemeļrietumiem. Pēc nepilnām trim stundām mēs nokļuvām Gjulagarakā, kur izkāpjot es jautāju vietējiem par *matura* atrašanās vietu. Nez kāpēc, man norādīja uz pussadrupušu 19. gadsimta baznīcu, tomēr tā nebija tā vieta, kas mums bija vajadzīga. Gajanē *matur*s ir vientuļā vietā ārpus ciemata kalna galā. Kā sapratu, Gajanē ar savu vīru šo *maturu* atjaunoja. Atradām to ne tūlīt. Celtnē nedaudz atgādināja Sjunikā redzēto Noraknunkas baznīcu. *Matur*s bija celts no lieliem akmeņiem. Plakanais jumts bija apaudzis ar zāli. Ēkai bija taisnstūra forma. Virs ieejas nojume, uz jumta bija krusts. Apkārt bija vecie kapakmeņi un *hačkari*. Visur apkārt ziedēja dzeltenas kalna puķes. Iekšā pa nelielo lodziņu iespīdēja saule. Visa *maturā* esošā atribūtika, ieskaitot akmeņus, svētbildes un krucifiksus, kā arī zemie griesti noskaņoja uz attiecībām ar htonisko jeb horizontālē esošo garīgo realitāti. Pakavējušies kādu laiku Gajanē sirds miteklī, devāmies atpakaļ pa citu ceļu. Pa taciņu uz *matura* pusi vilkās apmēram septiņus astoņus gadus vecs puisītis ar ieģipsētu roku. Viņš nesa kaut ko iesaiņotu audeklā, kas visdrīzāk bija surbam Gevorgam paredzētā dāvana. Domāju, ka kāds no vecākiem vai vecvecākiem aizsūtīja viņu pie *surba*, lai puika varētu izlūgties no viņa veselību. (87., 88. attēls)

87. attēls. Surba Gevorga *matur*s Gjulagarakā. 2024. gada augusts.

88. attēls. Surba Gevorga *maturā* Gjulagarakā. 2024. gada augusts.

Pa ceļam uz Erevānu Spitakas (armēniski: Spitak, Սփիտակ) piepilsētā ceļa malā ieraudzījām interesantu iegarenu monumentu, kas izskatījās pēc savdabīga torņa un vienlaikus atklātā paviljona. Improvizēto torni kronēja metāla krusts. Iekšā ieraudzījām kaut ko līdzīgu akmens altārim galda izskatā. Uz tā bija Dievmātes ikona rāmī un mazākas cilvēku sanestās svētbildes. Pie sienas pieslieta bija vēl viena Dievmātes svētbilde pareizticīgo stilā. Šādu monumenta veida *maturu* Armēnijas teritorijā es redzēju pirmo reizi. Mēs apmeklējām Spitakas Augšāmcelšanās baznīcu, ko uzcēla pēc zemestrīces iznīcinātās baznīcas vietā. Dievnams ir liels ar tradicionālo kupolu, zvanu torni un armēņu baznīcām piemītošo interjeru. Pārsteidza paklāji, kuri šai baznīcā ir uzlikti uz baznīcas soliem.

Svētās mirres (eļļas) svētīšanas svētki 2024. gada septembrī

Vasaras brauciens izrādījās īss. Man bija cerība, ka septembra beigās atgūšu kovida dēļ zaudētās dienas. Tas bija mans – līdz šim – pēdējais brauciens uz Armēniju, un, lai gan tas noteikti nebūs pēdējais, tieši stāsts par Svētās mirres svētīšanas svētkiem un atjaunotās Ečmiadzinas katedrāles apmeklējumu lai kronē šīs manas ceļojumu piezīmes. Mirres (grieķu: χρίσμα, μύρων, armēniski: լիփնի, krievu: миро) fenomens, lai gan tas ir arī Romas katolicismā, eiropiešu mentalitātei ir svešs. Tādu nozīmību, kāda mirrei ir Austrumu baznīcā, vai tā būtu Armēņu Apustuliskā vai Pareizticīgo baznīca, Rietumu kristietībā neatrast. Tā kā armēņiem šie svētki ir svarīgs notikums, kas norisinās reizi septiņos gados, izdomāju aizbraukt uz Armēniju un skatīt šos svētkus savām acīm.

Svētās mirres svētīšanai bija jānotiek 2023. gada septembrī, tomēr tieši šajās dienās notika jau pieminētā un par nacionālo traģēdiju kļuvusī armēņu izceļošana no Arcahas. Mirres svētīšanu

nolēma pārcelt uz nākamo, t. i., uz 2024. gadu. Acīmredzot tieši tādēļ ceremonijas laikā daži cilvēki aiz aizkustinājuma raudāja. Ečmiadzinā bijām ieradušies kopā ar manu universitātes kolēģi, speciālistu Baznīcas vēsturē priesteri Andri Priedi, Rīgas Grigora Apgaismotāja baznīcas draudzes locekli Ovsannu un viņas ģimenes locekļiem. Baltijas valstu diecēzes bīskaps Vardans Navasardjans bija sagādājis mums ielūgumus, un, ieturējuši pieticīgu maltīti netālu no Ečmiadzinas, mēs devāmies uz viesiem paredzēto norobežoto zonu brīvdabas altāra priekšā. Altāra telpā zem nojumes, kur bija jānotiek ceremonijai, apsegts jau stāvēja liels trauks ar sagatavoto eļļu. Laiks bija patīkami silts. Spīdēja saule, zilajās debesīs virs galvas lidinājās putni un droni, ar kuru palīdzību veica filmēšanu no gaisa. Mūsu priekšā bija nostatīts liels ekrāns, un kaut kas tai visā atgādināja man Aglonas svētkus augustā Latvijā.

Svētīt mirres Armēņu apustuliskajā baznīcā var tikai katolikoss. Armēņi uzskata, ka pirmais, kas atnesa svēto mirri uz Armēniju, bija apustulis Tadejs. Šo pirmo eļļu vēlāk sajauc ar Grigora Apgaismotāja (armēniski: Grigor Lusavorič, Գրիգոր Լուսավորիչ) pasvētīto, un tā tas notiek līdz mūsdienām. Katru reizi, kad norisinās šī ceremonija, jaunajai eļļai piejauc klāt veco, tādā veidā nododot dievišķo žēlastību tautai gadsimtu gaitā. Pēctecības mehānisms, t. i., tradīcijas nodošana nākamajām paaudzēm ir būtisks daudzās reliģijās. Ir zīmīgi arī tas, ka mirres klātbūtne simboliskā veidā nodrošina armēņiem un armēņu valstij politisko drošību. Armēņu Apustuliskā baznīca allaž ir turējusies savrup un nevelējās pievienoties nevienai citai Austrumu baznīcai, jo tās neatkarība gāja roku rokā ar valsts brīvību.

Katolikossam piešķirtās pilnvaras svētīt mirri, ap ko pulcējas nacionālā baznīca, kļuva īpaši svarīgas, kad valsts zaudēja suverenitāti. Tas nozīmē, ka mirres svētīšana ir ne tikai reliģiska lieta, bet arī politiskās varas nostiprināšanas instruments. Ar to ir saistīta armēņu lielā emocionālā piesaiste mirrei un tās svētīšanai. Mirres uzdevums ir saglabāt armēņu nacionālo garu dzimtenē un plašajā diasporā. Būt svaidītam ar mirri nozīmē būt piederīgam armēņu tautai. Šajā sakarā ir interesanta katolikosa Garegina I piezīme: piere, ko ir svaidījusi svētā mirre, ir saukta par armēņa pieri. “Nu tagad esi kļuvis par armēni”, – tie ir vārdi, kurus mēdz teikt pēc iestiprināšanas sakramenta saņemšanas jeb svaidīšanas ar mirri, kas seko uzreiz pēc kristībām. Tautā ir populāras specifiskas ar mirri saistītas parunas, kas norāda uz šī fenomena vienreizīgo nozīmīgumu armēņiem.⁵⁸

Par mirres svētīšanas prakses aizsākumiem katrai baznīcai ir sava versija. Visas tās saista mirri ar Jēzu Kristu un apustuļiem un aktīvi atsaucas uz Svētajiem Rakstiem. Ar to sakritība beidzas. Jautājums, kad baznīca ir sākusi praktizēt mirres svētīšanu un svaidīšanu ar to, paliek atklāts. Kā pirmo vēsturnieku, kas atceras mirri, armēņi piemin Agatangegosu (armēniski: Agat'angeghos, Ագաթանգեղոս), kurš dzīvoja 5. gadsimtā un sarakstīja grāmatu par Armēnijas vēsturi. Viņš apraksta ķēniņa Trdata un 150 tūkstošu kareivju kristīšanu Eifratas upes ūdeņos, kuras laikā Grigors Apgaismotājs esot arī svaidījis viņus ar mirri. Pēc Agatangegosa liecības – svaidīšanas brīdī noticis brīnums: eļļa, nokļuvusi upes ūdenī, esot riņķojusi ap kristāmajiem. Bez

⁵⁸ Akop Keseian, Vardan Devrikian, *Sviatoe miro*, per. Horen Dilanian (Pervopristolnii Sviatoi Echmiadzin, 2001), 5–6, 16, 31–32, 35, 41.

ši pieredzējuma cilvēki esot piedzīvojuši arī upes straumes apstāšanos un gaismas staba ar to kronējošā krusta vīziju.⁵⁹

Pareizticīgo baznīca kā pirmos, kas apraksta mirri, piemin Pseidodionīsiju, Antiohijas Teofilu, Tertuliānu, Aleksandrijas Klementu, pāvestu Kornīliju, Jeruzalemes Kirilu, Nazianzes Gregoru.⁶⁰ Slimnieku sakramenta kontekstu piemin Origens, Jānis Hrizostoms, Aleksandrijas Kirils u. c.⁶¹ Kristīgajos Rietumos svaidīšanas ar mirri prakse kombinācijā ar roku uzlikšanu ir sākusies 4.–5. gadsimtā. Pēc Akvīnas Toma sniegtās liecības – Svēto Garu nodod tikai ar mirres starpniecību bez roku uzlikšanas, sākot ar 13. gadsimtu. Slimnieku sakramenta gadījumā mirri kristīgajos Rietumos sākuši lietot 8. gadsimtā. Diskusijās par slimnieku sakramenta aktualitātēm piedalījās sv. Bonaventūra un sv. Akvīnas Toms.⁶²

Mirri gatavo īpašā veidā. Galvenā sastāvdaļa ir tīra olīveļļa, kurai pievieno balzamu (balzamkoka mizas sulu) un vēl 40 citus komponentus.⁶³ Tie ir aromātiskā vīraka paveidi, ziedi, smaržīgo augu zaru un sakņu treknās sulas. Mirres pagatavošana nav vienkārša procedūra, tā paredz kaut vai balzama mīkstināšanu ar linsēklu eļļu, lai tas kā diezgan blīva substance nenosēžas trauka dibenā un labi sajaucas ar olīveļļu. Atsevišķi vāra olīveļļu un atsevišķi balzamu. Pārējos 40 komponentus samal, sijā un atsevišķā katlā sajauc kopā ar noteiktu olīveļļas daudzumu, vīnu, rožūdeni un citām ziedu sulām. Šo katlu ar 40 komponentiem ieliek vēl vienā katlā ar verdošu ūdeni un vāra uz lēnas uguns divas diennaktis. Nogaidot divas dienas, šo smaržīgo esenci izkāš un uzglabā līdz ceremonijas sākumam. Un tā kopā ir sagatavoti trīs mirres pamatkomponenti: olīveļļa, mīkstināts un vārīts balzams un smaržīgā esence. Pagatavojot mirri tādā veidā, armēņu teologi atsaucas uz Vecās Derības *Exodus* grāmatas (Izceļošanas grāmatas) 30. nodaļas, 22.–25. pantu, kur Dievs pamāca Mozu, kā pagatavot mirri svētīšanai. Būtiski, ka jebkura mirres sastāvdaļa simbolizē kādu tikumu vai kvalitāti, kas asociējas ar Vecās Derības personāžiem, bet visu to sajaukums mirrē ir uzskatāms par pašu Kristu Svaidīto.⁶⁴

Mirres svētīšanas ceremonija sākās ar svinīgām baznīcas zvanu skaņām un kora dziedāšanu, kas pavadīja procesiju no Ečmiadzinas katedrāles uz ceremonijas norises vietu. Katolikoss zem baldahīna nāca bīskapu pavadībā. Vienā rokā viņam bija zizlis, otrā – zelta krusts, ar ko viņš svētīja tautu. Bīskapi nesa relikvijas, kas ir nepieciešamas mirres svētīšanas ceremonijā, tai skaitā sv. Grigora Apgaismotāja roku un svēto Longīna šķēpu, kas kādreiz glabājās Gehardas klosterī un tagad atrodas Ečmiadzinā. Nokļuvis līdz brīvdabas altārim, katolikoss sāka ceremoniju ar *Tēvs mūsu* lūgšanu. Pēc tam bija aizlūgumi un Svēto Rakstu lasīšana. Cik man bija iespējams

⁵⁹ Ibid., 13. teksts ir pieejams tulkojumā krievu valodā. *Agatangelos* (CXVIII, 833), pieejams: [Агатангелос. История обращения Армении в христианство. СПАСИТЕЛЬНОЕ ОБРАЩЕНИЕ СТРАНЫ НАШЕЙ АРМЕНИИ ЧЕРЕЗ СВЯТОГО МУЖА-МУЧЕНИКА](#) (skatīts 16.11.2024.).

⁶⁰ D.B. Makarii, episkop Vinnickii, *Pravoslavno-dogmaticheskoe bogoslovie*, tom 2 (Sankt-Peterburg: tipografiia Grigoriia Trusova, 1857), 267–269.

⁶¹ Ibid., 357–358.

⁶² Benedetto Testa, *Tainstva v Katolicheskoj cerkvi*, per. A.V. Toporova, R.A. Govoruko (Moskva: Hristianskaia Rossiia, 2000), 144, 248–249.

⁶³ Par komponentiem var meklēt informāciju šeit: „Holy Muron”, available: [Holy Muron - armeniapedia.org](#) (accessed 17.11.2024.).

⁶⁴ Akop Kesian, Vardan Devrikian, *Sviatoe miro*, 21–24.

saklausīt, starp tiem bija četri lasījumi no Evaņģēlija. Pirmie divi ir praktiski identiski. Tie ir no Marka 14. nodaļas un Mateja 26. nodaļas par sievieti, kas izlēja pār Jēzus galvu svaidāmo eļļu. Trešais fragments bija no Jāņa evaņģēlija 12. nodaļas par to, kā Marija svaidīja Jēzus kājas ar dārgo nardu eļļu un susināja tās ar saviem matiem. 4. fragments tika lasīts jau beigās – pēc mirres svētīšanas. (89. attēls)

89. attēls. Svinīga procesija pirms mirres svētīšanas ceremonijas: bīskapi nes relikvijas. 2024. gada 28. septembrī. Foto no bīskapa Vardana Navasardjana arhīva.

Starp dažādām lūgšanām un *šarakāniem* jeb himnām ir “Pirmais likumu vidū”, kurā Kristus ir saukts par izlieto eļļu. Tajā ir šādas rindas: “Savu dievišķību Tu izlēji no debesīm kā eļļu un svaidīji cilvēka dabu, savienojies ar to.”⁶⁵ Šīs rindas ir svarīgas, lai izprastu ceremonijas teoloģisko nozīmi. Pēc tam pirms pašas mirres sagatavošanas un svētīšanas notika sava veida eksorcisma akts, kad katolikoss izdzina no eļļas ļauno garu. Pēc Svētā Gara piesaukšanas trauku ar olīveļļu atvēra. Katolikoss ielēja tajā smaržīgo esenci, balzamu un tikai tad no iepriekšējās reizes atlikušo mirri, kas bija Svēto Garu simbolizējošā baložveida traukā. No iepriekšējās mirres Svētais Gars pāriet uz jauno. Pēc tam katolikoss iegremdēja mirrē zelta krustu, svēto Longīna šķēpu, kā arī svētā Grigora Apgaismotāja labo roku, katru reizi maisot katlā esošo šķidrumu.

Ceremonijas beigās tika nolasīts izvilkums no Marka evaņģēlija 6. nodaļas, kur Jēzus pa divi sūta savus mācekļus pasaulē. Nodaļas 13. pantā ir runāts par to, kā mācekļi dziedināja slimos, svaidot viņus ar eļļu. Katolikoss svētīja tautu ar Longīna šķēpu un nolasīja uzrunu. Pēc īsa aizlūguma katolikoss bīskapu pavadībā devās projām. Pēc svinīgās ceremonijas daudzi gāja pie altāra, kur pie katla ar svēto mirri atradās Rīgas Grigora Apgaismotāja baznīcas priesteris Ter Hosrovs. Cilvēki grūstījās, visi gribēja pieiet klāt traukam. Katrs pastiepa priesterim kādu savu pie

⁶⁵ Ibid., 29.

rokas esošu lietu, lai priesteris varētu ar to pieskarties traukam. Es ļāvu pūlim sevi nest, līdz nokļuvu pie altāra. Es iedevu priesterim savu galvaslakatu, ar kuru viņš kādu brīdi cītīgi slaucīja trauku ar svētīto eļļu, tādā veidā nododot man daļiņu no mirrē iemiesotās žēlastības.

Ečmiadzinas (armēniski: Echmiadzin, Էջմիածին) katedrāle

Kā jau rakstīju, Ečmiadzinas katedrālē netikām ielaisti visus līdzšinējos gadus. Tādējādi iepriekš arī nebiju painteresējusies par tās interjeru, taču beidzot notikušais baznīcas apmeklējums kļuva man par īstu pārsteigumu.

Būtu jāsāk ar īsu atsauci uz svētvietas vēsturi. Ečmiadzinu (līdz 1945. gadam – Vagaršapatu) cēla ķēniņš Vagaršaks (117.–140. gadā) Vardkesavanā, kas bija vecākā apdzīvotā vieta 3.–2. gadsimtā p.m.ē. Vagaršapatas vietā ir saglabājušies dažādu vēsturisko periodu pieminekļi. Gan Ečmiadzinā, gan Zvartnocā ir saglabājušās Urartu stēlas. Ečmiadzinā ir atrasti arī pagānu ugunsaltāra fragmenti. Ir hellēnisma perioda uzraksti uz akmeņiem. Ečmiadzinas katedrāle nav vienīgā šajā arhitektūras ansamblī. Tajā ir arī Gajanē, Hripsimē un Šogakatas (Shoghakat) baznīcas. Ečmiadzinas katedrāli uzcēla 301.–302. gadā blakus ķēniņa pilij pagānu tempļa vietā. Apkārt Ečmiadzinas katedrālei tapa katolikosa rezidence.⁶⁶

Tautā populārā teika vēsta, ka svētais Grigors Apgaismotājs, kurš sludināja kristietību Armēnijā, sapnī redzējis Kristu ar zelta veseri. Kristus nokāpis no pašām debesīm un iesitis ar veseri pa zemi tai vietā, kur bija pagānu templis. No rīta Grigors pastāstīja savu sapni ķēniņam Trdatam, kurš vēlāk šajā vietā uzcēla baznīcu, kuru nosauca Ečmiadzina (tulkojumā no armēņu valodas: “ir nokāpis Vienpiedzimušais”).⁶⁷

Domājams, ka 483. gadā baznīca ieguva krusta formu un kupolu. Sākotnēji kupols bija darināts no koka. 7. gadsimtā to nomainīja pret akmens konstrukciju. 17. gadsimtā katedrāli papildināja ar jaunu mūsdienu kupolu un trīsstāvu zvanu torni, ko novietoja rietumu ieejas pusē. Kupola un zvanu torņa ornamentālie cīļņi kontrastē ar pārējām – senākām katedrāles daļām, kas, tieši otrādi, izceļas ar vienkāršību. Šeit ir gan ģeometriskais ornaments, gan ornaments ar augu motīviem. 18. gadsimtā virs ziemeļu, austrumu un dienvidu apsīdām parādījās rotundas un centrālais kupols tika papildināts ar mazākiem kupoliem. Katedrālei pavisam ir pieci kupoli. 19. gadsimtā dievnamam austrumu pusē piebūvēja trīs telpas, kurās pašlaik ir iekārtots Ečmiadzinas muzejs.⁶⁸

Ečmiadzinas katedrāle bez šaubām ir grezna no ārpusēs, tomēr krietni lielāks skaistums sagaidīja mūs tās iekšienē. Pieradusi pie seno Armēnijas klosteru vienkāršības, pēkšņi nokļuvu krāšņā telpā, kas bija greznota gan ar sienu gleznojumiem, gan ar ikonām uz audekla. Katedrāles sienas 1720. gadā ir apgleznojis armēņu mākslinieks Naghašs Hovnatans. 1782.–1786. gadā gleznojumus ir atjaunojis un papildinājis viņa mazdēls Hovnatans Hovnatanjans.⁶⁹ Vispirms

⁶⁶ O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 101–102.

⁶⁷ A.T. Ganalanian, *Armianskie predaniia* (predanie 585.3), c. 185.

⁶⁸ O. Kh. Khalpakhchian, *Arhitekturnie ansambli Armenii 8 v. do n.e. – 19 v. n.e.* / O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, 103–104.

⁶⁹ Ibid., 105.

ornamentācija man atgādināja musulmaņu mošejas. Islāma ornamenta pamatprincips ir izveidot vienu figūru, kas nemitīgi atkārtojas. Es mēģināju atrast paralēles ar Osmaņu vai persiešu un Vidusāzijas ornamentu, centos saprast, kuram no tiem tuvāki ir Ečmiadzinas gleznojumi, tomēr sapratu, ka neviens no tiem nav ne tuvu šiem armēņu ornamentiem. Tie patiesi ir unikāli gan krāsu salikuma, gan sižeta, gan toņu siltuma ziņā un atgādina zīmējumus uz armēņu paklājiem. Vietām gan man radās asociācija ar ornamentiem Stambulas Zilajā mošejā. It īpaši tas sakāms par kupolu veidojumu un altāra aizkara izšuvumiem. Ikonas, kas grezno gan sienas, gan vertikālo plakni altāra telpas priekšpusē, liecina gan par lokālo, gan bizantiešu stilistiku. Katedrāle bija pilna ar ticīgajiem un tūristiem, tādēļ sirdī turpināja gruzdēt klusa cerība, ka kādu dienu es varēšu izbaudīt senā dievnama gaisotni tad, kad šeit nebūs cilvēku. (90., 91. attēls)

90. attēls. Atjaunotās Ečmiadzinas katedrāles interjers. 2024. gada septembris.

91. attēls. Atjaunotās Ečmiadzinas katedrāles altāra priekšskars un altāra priekšējā siena: stilu sajaukums. 2024. gada septembris.

Noslēguma vietā

Esmu īstenojusi savu sapni. Apmeklēju mana armēņu vectēva dzimteni Armēniju un atradu radniekus. Tagad man ir liela armēņu ģimene. Jūtos piederīga Arakeljanu klanam un esmu tādēļ ne tikai laimīga, bet arī lepna. Ilgas pēc tālās apsolītās zemes man uznāk diezgan bieži. Tad dodos uz svētā Grigora Apgaismotāja baznīcu Rīgā. (92. attēls) Tur man ir iespēja gan piedalīties svētdienas Pataragā jeb liturģijā, gan pabūt armēņu kompānijā un dzirdēt armēņu valodu. Šis dievnams ir uzcelts samērā nesen. Tā būvēšana ir pabeigta 2009. gadā. Baznīca ir celta kā krustveida dievnams ar kupolu. Iekšējā telpa ir kvadrātveidīga. Kolonnas, kas balsta griestus, ir savienotas savā starpā ar arkām un izveido trīs jomus. Altāra daļā ir apsīda. Interjers ir tradicionāls. Altārī ir Dievmātes svētbilde. Ir pārvietojamās ērģeles. Uzmanību saista krustā sistā tēls, kas ir izpildīts Rietumu manierē. Jēzus nevis stāv krusta fonā, bet gan ir uz tā. Šī jaunā svētbilde norāda uz jau pieminētajām kristoloģiskā rakstura aktualitātēm armēņu ortopraksē, arī šeit, Baltijas valstīs. Dievnama pagalmā ir divi *hačkari*. Svētā Grigora baznīca ar tās iemītniekiem ir mazs Armēnijas stūrītis pašā Latvijas sirdī. Tā ir vieta, kur dzimtajā Latvijā varu justies piederīga dižajai un senajai armēņu tautai, tās zemei un reliģiskajai tradīcijai.

92. attēls. Rīgas svētā Grigora Apgaismotāja baznīca. 2024. gada oktobris.

93. attēls. Krustā sistā Jēzus attēls sv. Grigora Apgaismotāja baznīcā. 2024. gada oktobris.

Pielikums. Armēnijas tūrisma karte (pieejams: [Detailed travel map of Armenia](#) | [Armenia](#) | [Asia](#) | [Mapsland](#) | [Maps of the World](#) (skatīts 7.12.2024.)

